

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

**Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της οικογένειας στο
Ρέθυμνο Κρήτης. Η αντίληψη της μητρότητας.**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΗΣ

Όνομ/μο: Σαββίδου Λαμπρινή
Α. Μ. : 1898

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: Δρ Τριλίβα Σοφία

ΡΕΘΥΜΝΟ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ: 2007-2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Επιτομή.....	3
2. Πρόλογος.....	4
3. Εισαγωγή.....	6
Μητρότητα: Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	6
Σύγχρονες αντιλήψεις του ρόλου της μητρότητας.....	11
Η μητέρα στην Ελλάδα. Οικογένεια και αξίες στην ελληνική κοινωνία.....	17
4. Μεθοδολογία.....	21
Ερευνητικά ερωτήματα.....	21
Ερευνητικός σχεδιασμός.....	21
Συμμετέχοντες.....	22
Κωδικοποίηση και ανάλυση των δεδομένων.....	22
5. Αποτελέσματα.....	29
«Πίεση».....	29
«Κοινωνική επιταγή-κατασκευή».....	31
«Συγκρουσιακή πραγματικότητα».....	33
«Αντίληψη της μητρότητας».....	35
6. Συζήτηση.....	38
Περιορισμοί της έρευνας.....	38
Συστάσεις για επόμενες έρευνες.....	39
7. Επίλογος.....	41
8. Παράρτημα.....	42
9. Βιβλιογραφία.....	43

ΕΠΙΤΟΜΗ

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να διερευνηθούν οι υποκειμενικές αντιλήψεις ελληνίδων γυναικών για τη μητρότητα και τις οικογενειακές αξίες και ο τρόπος που το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της χώρας επιδρά σε αυτές. Για την ανάλυση των δεδομένων, στηριχθήκαμε στη μέθοδο της «θεμελιωμένης δόμησης θεωρίας» (grounded theory) των Glaser και Strauss (1967), βάσει της οποίας αναλύσαμε τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων. Τα ερωτηματολόγια που σχεδιάστηκαν για την έρευνα, περιελάμβαναν ανοικτού τύπου ερωτήσεις και η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσω ταχυδρομείου. Στην έρευνα έλαβαν μέρος 30 γυναίκες, κάτοικοι του Ρεθύμνου, και στη συντριπτική τους πλειοψηφία μητέρες και έγγαμες. Τα αποτελέσματα της έρευνας κατέληξαν στην ανάδειξη μιας βασικής κατηγορίας, την «αντίληψη της μητρότητας» και τριών θεμελιωδών κατηγοριών: «πίεση», «κοινωνική επιταγή-κατασκευή» και «συγκρουσιακή πραγματικότητα». Η «αντίληψη της μητρότητας» αντανακλά και εξαρτάται από τις υπόλοιπες κατηγορίες, δηλαδή περιγράφει και επεξηγεί τις δράσεις και αλληλεπιδράσεις που συντελούν στην τελική διαμόρφωσή της αλλά και τις μορφές που παίρνει.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Μέσα από την παρούσα έρευνα έγινε μία προσπάθεια να εξεταστούν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την οικογένεια στο Ρέθυμνο της Κρήτης. Πιο συγκεκριμένα, στόχος της εργασίας είναι να διερευνηθούν οι υποκειμενικές αντιλήψεις ελληνίδων γυναικών για τη μητρότητα και τις οικογενειακές αξίες και ο τρόπος που το κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της χώρας επιδρά σε αυτές, στα πλαίσια μιας θεωρητικά τεκμηριωμένης προσέγγισης.

Το γεγονός ότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί σχετικές με το θέμα εργασίες στην Ελλάδα, καθιστά τη συγκεκριμένη έρευνα σημαντική πρώτα απ'όλα σε επίπεδο ενασχόλησης και προβληματοποίησης του θέματος που διερευνά και κατά δεύτερον σε επίπεδο αποτελεσμάτων, δίχως αυτό βέβαια να μειώνει την αξία τους. Όπως επισημαίνει η Κατάκη, «..ενώ ζούμε σε μια εποχή που οι αλλαγές που συντελούνται αλλοιώνουν το πρόσωπο της οικογένειας...ενώ δηλαδή επισημαίνονται οι βαθιές ανακατατάξεις σε μεγάλο βαθμό, εξακολουθούν να λείπουν τα κατάλληλα θεωρητικά μοντέλα που θα μας βοηθήσουν να ξεχωρίσουμε τι επιτέλους μένει σταθερό και τι αλλάζει.» (Καλατζή-Αζίζι, 1990: 106). Σίγουρα, είναι πολλές οι ελλείψεις στα όσα ήδη γνωρίζουμε συνολικά για την κατάσταση στον ελλαδικό χώρο αναφορικά με το συγκεκριμένο θέμα και ένας από τους στόχους της παρούσας εργασίας είναι να λειτουργήσει ως εφαλτήριο για επόμενες έρευνες ανάλογου επιστημονικού ενδιαφέροντος και χαρακτήρα.

Τα κεντρικά ερωτήματα που απασχόλησαν τους ερευνητές αφορούν τους τρόπους με τους οποίους εντάσσεται και επιδρά η προσωπική εμπειρία, τόσο η παρούσα όσο και η παρελθοντική σε επίπεδο βιωμάτων, στη διαμόρφωση ενός συγκεκριμένου γονεϊκού προτύπου, πως αντιλαμβάνονται και ορίζουν οι ίδιοι οι γονείς τη γονεϊκή τους ταυτότητα, εάν και σε ποιο βαθμό επηρεάζουν οι προσδοκίες που λαμβάνουν οι γονείς ότι έχει η κοινωνία από αυτούς τη στάση τους στο γονεϊκό ρόλο, ποιες θεωρούν οι γονείς ότι είναι οι απαιτήσεις και επομένως προσδοκίες για το ρόλο τους, εάν και πως το πολιτισμικό παρελθόν επηρεάζει τη στάση των γονέων στην ανατροφή των παιδιών τους, ποιες είναι οι προσωπικές αντιλήψεις και αξίες τους για την οικογένεια, ποια είναι η συνάφεια ή ασυνέπεια μεταξύ των προσδοκιών αυτών, των προσωπικών αντιλήψεων σχετικά με το θεσμό της οικογένειας και της πραγματικότητας της ελληνικής οικογένειας και τέλος πως επιδρούν οι διαγενεολογικές αλλαγές, ομοιότητες και διαφορές, στις οικογενειακές αξίες.

Πρόκειται για κομβικά και πολυεπίπεδα ερωτήματα, από τα οποία στόχος είναι να δημιουργηθεί μία θεμελιωμένη δόμηση θεωρίας (*grounded theory*) που να αντανακλά τις θέσεις και αντιλήψεις που αναδύονται από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μητρότητα: Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Η μητρότητα και ότι περιλαμβάνει ο όρος αυτός χρειάζεται να προσεγγιστεί πολύπλευρα και πολυπαραγοντικά ώστε να γίνει πλήρως αντιληπτός και κατανοητός. Είναι λοιπόν αναγκαίο να ληφθούν υπόψη ο τρόπος με τον οποίο βιώνεται τόσο σε προσωπικό επίπεδο όσο και σε κοινοτικό και κατ' επέκταση σε ένα ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Σημαντικές αλλαγές στις ζωές των γυναικών, στην κατανόηση των ρόλων των δύο φύλων, στις αντιλήψεις περί σεξουαλικότητας και οικογένειας, στις νέες τεχνικές αναπαραγωγής, στην πολιτική, στην ανάπτυξη του πληθυσμού, στην εξέλιξη και το περιβάλλον, καταδεικνύουν την ασυμφωνία στην εύρεση ενός ενιαίου και καθολικού νοήματος για την έννοια της μητρότητας. Παράλληλα, η εμπειρική σχέση των αλλαγών αναφορικά με τους τρόπους με τους οποίους η μητρότητα οργανώνεται, βιώνεται και διαρθρώνεται, μετατοπίζεται ανάλογα με το ιστορικό υπόβαθρο και περιεχόμενο της κάθε τοπικής κοινωνίας (McMahon, 2001).

Για ποιο λόγο όμως πολλές μητέρες του δυτικού κόσμου οργανώνουν την εμπειρία αυτού του ρόλου γύρω από την προσδοκία της «εντατικής μητρικής φροντίδας» (Hays, 1996); Διαπολιτισμικά και ιστορικά τόσο η μητρότητα όσο και τα παιδιά λαμβάνουν εξαιρετικά διαφορετική κοινωνική νοηματοδότηση. Για παράδειγμα, τα παιδιά μπορούν να οριστούν ως «πολιτισμικά αντικείμενα» επομένως και η σημαντικότητα αυτών που τα φροντίζουν διαφοροποιείται ανάλογα με το νόημα που παίρνουν τα παιδιά. Επίσης, η ρίζα της «εντατικής μητρικής φροντίδας» (*intensive mothering*) μπορεί να υποστηριχθεί ότι βρίσκεται στην πίεση που ασκήθηκε από την πολιτισμική εξιδανίκευση των παιδιών ως αθώα και ιερά πλάσματα κατά τον 19^ο αιώνα (Zelizer, 1985). Άλλοι προσθέτουν σε αυτή την προσέγγιση το γεγονός ότι η εντατική μητρική φροντίδα εξυπηρετεί τα συμφέροντα του καπιταλισμού αλλά και των ανδρών.

Ωστόσο, πέρα από κάθε γενικευμένη εξιδανίκευση, τα παιδιά των οποίων οι μητέρες ανήκουν σε διαφορετικές φυλές και εθνικότητες αντιμετωπίζονται και αξιολογούνται διαφορετικά σε όλα τα επίπεδα· αναφορικά με τη μόρφωση, την υγεία και την ευημερία τους. Επομένως, η διαφορετική «αξία» των παιδιών και η διαφορετικότητα μέσα από την οποία προσεγγίζουν οι γυναίκες την ταυτότητα της μητέρας μπορούν να εντυπωθούν στην κοινωνική πολιτική (Solinger, 1992). Είναι επίσης σημαντικό να σημειωθεί ότι το γεγονός ότι μία γυναίκα μπορεί να γεννήσει ένα παιδί δε σημαίνει απαραίτητα ότι η ίδια αναγνωρίζεται κοινωνικά ή νομικά ως μητέρα.

Σύμφωνα με τον Oakley (1979), η γυναικεία υπόσταση (“woman-hood”), συχνά εξισώνεται με τη μητρότητα (“motherhood”) και κατ’ επέκταση όπως σημειώνει ο Letherby (1994), όλες οι γυναίκες θεωρούνται ως δεδομένες «εκ του φυσικού» οντότητες επιβαρυνμένες με την προοπτική να ολοκληρώσουν τα βιολογικά και μητρικά τους ένστικτα (Woodward, 1997). Συχνά μάλιστα οι γυναίκες ενθαρρύνονται να σκέφτονται ότι η εγκυμοσύνη και η μητρότητα είναι μέρος μιας επιτυχημένης ταυτότητας την οποία όμως μόνο ορισμένες γυναίκες έχουν το «δικαίωμα» να διεκδικήσουν και που είναι ευθύνη τους να υποστηρίξουν σωστά (Mitchell & Green, 2002).

Παράλληλα, η μέχρι τώρα γνώση μας δείχνει ότι η κοινή κατανόηση της μητρότητας σε επίπεδο επιλογής είναι παραπλανητική και πως κρύβει την έλλειψη διαφορετικών επιλογών που θα μπορούσαν και μπορούν να υπάρχουν για πολλές γυναίκες. Κάθε γυναίκα είναι σαφώς ελεύθερη να απορρίψει ένα ρόλο που προσπαθούν να της επιβάλλουν. Η ελευθερία της όμως είναι μάλλον θεωρητική και όχι πραγματική: πως να αποποιηθεί τόσο ανώδυνα αυτόν τον καθοριστικό ρόλο, τον τόσο λεπτό, ευγενικό και ποικιλόμορφο που συμμετέχει στην ίδια τη δημιουργία του ανθρώπου; Πολύ πριν εσωτερικευθεί και αργότερα εκδηλωθεί με τη μορφή της επιθυμίας, αυτή η κοινωνική επιταγή επιβάλλεται πρώτα απ’ όλα έξωθεν στις γυναίκες (Μασκινό, 2000).

Η μητρότητα μπορεί να γίνει κατανοητή ως μία άμισθη, πολιτισμικά υποτιμημένη, αναπαραγωγική εργασία φροντίδας σε μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από το διαχωρισμό τη δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας και η οποία κυριαρχείται από ένα ανταλλακτικό σύστημα αξιών. Ωστόσο, μία τέτοια θέση μοιραία προσεγγίζει τη μητρότητα ως μια σχέση για την οποία δεν έχει γίνει επαρκής στοχασμός και θεωρητικοποίηση. Ο Rich (1976), διαχώρισε το θεσμό της μητρότητας που ήταν καταπιεστικός από τη σχέση της μητρότητας που είναι μια ενδεχόμενη πηγή χαράς και δύναμης. Οι ψυχαναλυτικές και εν γένει ψυχολογικές θεωρίες έδωσαν έμφαση στη σχέση μητέρας-παιδιού με την τάση να γενικεύουν μια συγκεκριμένη πολιτισμική οπτική της ανάπτυξης των παιδιών, σύμφωνα με την οποία δίνεται μεγάλο βάρος στην ύπαρξη ενός γονέα (συνήθως η μητέρα) που είναι πάντα διαθέσιμος, τρυφερός και προσφέρει ενδιαφέρον και φροντίδα.

Από την άλλη, οι περισσότερο κοινωνιολογικές προσεγγίσεις αμφισβήτησαν τις ιδέες αυτές λόγω του εθνοκεντρισμού, του σεξισμού και του μη ρεαλισμού τους. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} το προνόμιο του δεσμού μητέρας-παιδιού έγινε μέρος των πολιτισμικών αλλαγών που έδωσαν το δικαίωμα στις γυναίκες να αμφισβητήσουν την κυριότητα των πατέρων στα παιδιά τους και τις επέτρεψε να

διεκδικήσουν την κηδεμονία των παιδιών σε περιπτώσεις χωρισμού και διαζυγίου. Αργότερα, μέσω αυτού του δρόμου δόθηκε η δυνατότητα στις γυναίκες να διεκδικήσουν επαγγελματικές ευκαιρίες σε επαγγέλματα κοινωνικής εργασίας και πρόνοιας (McMahon, 2001).

Η φεμινιστική βιβλιογραφία από το 1970 και έπειτα, έχει παρουσιάσει μία πολύπλοκη και κατά καιρούς διαφορετική ανάλυση της μητρότητας όπου άλλες φορές η μητρότητα τίθεται σε πρωτεύουσα θέση και άλλες φορές περιθωριοποιείται. Ο Ribbens (1994), υποστηρίζει πως οι αντιπαραθέσεις αυτές καταδεικνύουν ότι παρά το γεγονός ότι η «μητρότητα» πιθανώς αποτελεί μία κοινή γυναικεία εμπειρία, στην πραγματικότητα μπορεί να προκαλέσει πολλά αντιφατικά συναισθήματα. Η θέση αυτή εκφράζει επίσης πολλές μεταμοντέρνες φεμινιστικές υποθέσεις, όπως το ότι οι γυναίκες δεν είναι δυνατόν να κατανοούνται ως μία ενιαία, συγκεντρωτική κατηγορία αλλά ότι η διαφορετικότητα και η διαφοροποίηση πρέπει να αναγνωρίζονται και να ερευνώνται (Mitchell & Green, 2002).

Τη δεκαετία του 1980, οι φεμινιστικές αναλύσεις (Benjamin, 1988, Chodorow & Contratto, 1992) εξηγούσαν πως οι επικρατούσες θεωρίες για την ανάπτυξη των παιδιών συντελούσαν στη δημιουργία μιας πολιτισμικής φαντασίωσης της τέλει μητέρας που ουσιαστικά όμως υποτιμούσε την πραγματική εργασία των μητέρων και ενίσχυε την ενοχοποίηση αυτών. Διαπολιτισμικές έρευνες και εμπειρίες από εθνικές μειονότητες στις Η.Π.Α. (Collins 1994, Glenn et al. 1994) έδειξαν ότι η μοιρασμένη φροντίδα των παιδιών, η φροντίδα των παιδιών μιας άλλης μητέρας ή το να είναι κανείς ο οικονομικός «χορηγός» θεωρούνται στοιχεία καλής ανατροφής σε διαφορετικά πλαίσια.

Σύγχρονες φεμινιστικές θεωρίες έχουν εστιάσει στη σημαντική διάκριση μεταξύ της μητρότητας (*motherhood*) και της ανατροφής (*mothering*). Κατά τον Silva (1996: 12) «η μητρότητα είναι γυναικεία υπόθεση, η ανατροφή όμως όχι». Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες μπορούν να αναθρέψουν. Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναγνωριστεί ο ρόλος και η μορφή που έχει πάρει η μητρότητα σήμερα στην κοινωνία. Για τον Smart (1996), η μητρότητα έχει γίνει ένας διακριτός θεσμός στα πλαίσια μιας πατριαρχικής κοινωνίας που προτάσσεται σε έναν ιστορικά συγκεκριμένο τύπο, αυτόν της «κανονιστικής μητρότητας».

Κάτω από αυτό το πρίσμα, οι ιδέες και τα συμπεράσματα που εξάγονται σχετικά με ότι περιλαμβάνει ο όρος «καλή μητέρα» κατασκευάζονται κοινωνικά και με αυτόν τον τρόπο διαιώνονται (Phoenix & Woollett, 1991· Smart, 1996). Επομένως, όσοι αποτυγχάνουν να ανταποκριθούν στις κοινωνικές αυτές νόρμες, όπως για παράδειγμα οι

ανύπαντρες μητέρες, συχνά θεωρούνται και αντιμετωπίζονται ως «κακές» ή «ανεπαρκείς» μητέρες (Mitchell & Green, 2002).

Πρόσφατες έρευνες εξέθεσαν την καταπίεση στις ζωές των μητέρων που η τάση για ρομαντισμό στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο τοποθετούσαν στην αφάνεια (Bernard 1974, Firestone 1970, Lopata 1971, Oakley 1979, Rich 1976). Έδειξαν επίσης ότι πολλές γυναίκες σε δυτικές, βιομηχανικές χώρες άρχισαν να παντρεύονται σε μεγαλύτερη ηλικία, να αποκτούν λιγότερα παιδιά και σε μεγαλύτερη ηλικία σε σύγκριση με το παρελθόν και γενικότερα να αφιερώνουν λιγότερο χρόνο στην καθημερινότητά τους στην μητρότητα και ότι αυτή εμπερικλείει, δίχως όμως αυτό να σημαίνει ότι η μητρότητα δεν συνέχισε να παραμένει κεντρική ταυτότητα στις ζωές τους (Eichler, 1983· Stacey 1990). Σταδιακά, όλο και περισσότερες γυναίκες άρχισαν να αποκτούν παιδιά εκτός γάμου, λιγότερες άγαμες μητέρες αποφάσιζαν να δώσουν τα παιδιά τους για υιοθεσία και η ατεκνία συζητούνταν πλέον ως μία θεμελιωμένη επιλογή.

Σήμερα, οι περισσότερες μητέρες στον Καναδά και στις Η.Π.Α. εργάζονται, αλλά συνεχίζουν να έχουν τη μεγαλύτερη ευθύνη στην ανατροφή των παιδιών τους, η οποία πλαισιώνεται από μία ιδεολογία που επιβάλλει την εντατική μητρική φροντίδα. Πολύ συχνά, οι μητέρες ενσωματώνουν τις πολιτισμικές τάσεις της κοινωνίας στην οποία ανήκουν και παγιδούνται ανάμεσα στα ιδανικά, τις αξίες και τη λογική που οργανώνουν τον κόσμο της έμμισθης εργασίας και σε αυτά που πιστεύεται ότι οργανώνουν την οικογενειακή ζωή. Ανεξάρτητα από το αν είναι μητέρες ή όχι οι γυναίκες συνεχίζουν να προσδιορίζονται μέσω της μητρότητας (McMahon, 2001).

Εντούτοις, πολλές μητέρες αντιμετωπίζουν δυσκολίες αναφορικά με τη μητρότητα, αισθάνονται περιορισμένες στο ρόλο τους, ανεπαρκείς ως γονείς και σε μια διαρκή αναζήτηση μιας ταυτότητας πέραν της γονεϊκής. Έχει δειχθεί μάλιστα ότι τα ποσοστά των εργαζόμενων ιαπωνέζων γυναικών πέφτουν αισθητά στα τέλη της δεκαετίας των 20 ετών και στις αρχές των 30 χρόνων τους, οπότε και αποκτούν το πρώτο τους παιδί, ενώ αντίστοιχα κάτι τέτοιο δεν παρατηρείται σε άλλες ανεπτυγμένες χώρες όπως οι Η.Π.Α., η Σουηδία και η Γαλλία (Ochiai, 1994 στο Kazui, 1997).

Η μητρότητα θα μπορούσε να προσεγγιστεί ως μια μητρική πρακτική και θετική «πειθαρχία» που προσανατολίζεται στην ανατροφή των παιδιών, τη φροντίδα και καλλιέργεια της συναισθηματικής και διανοητικής τους ανάπτυξης και την προετοιμασία τους να αναλάβουν το ρόλο που επιθυμούν στη ζωή, με το να τα βοηθήσουν πρώτα να γίνουν κοινωνικώς αποδεκτά (Ruddick, 1989). Επομένως, είναι

πιο χρήσιμο να δει κανείς τη μητρότητα ως μια σχέση φροντίδας και ευθύνης, παρά ως μια σχέση που στηρίζεται σε βιολογικούς παράγοντες.

Παράλληλα, η έρευνα έχει δείξει ότι αν και οι μητέρες συνήθως τείνουν να προσδιορίζουν την εμπειρία τους για τη μητρότητα ως μία έκφραση αγάπης, η αλήθεια είναι ότι μπορούν να έχουν πολλές και διαφορετικές σχέσεις με τα παιδιά τους. Για παράδειγμα μπορεί να έχουν μία καθαρά συμβατική σχέση με αυτά, ή μια συντελεστική σχέση, μια σχέση φροντίδας, ηθικής ή ακόμα και βίας. Με τα παραπάνω συνηγορούν νεώτερες θεωρίες σχετικές με το φύλο, τις ενσωματωμένες υποκειμενικότητες, τα κοινωνικά κατασκευασμένα συναισθήματα και εμπειρίες. Άλλωστε, πολύ πρόσφατα αποσπάστηκε η διαφορετικότητα από την παθολογία, αναθεωρήθηκε η γνώση για το φύλο και το σώμα, αναλύθηκαν τα συστήματα φύλου/σεξ ως καθεστώτα εξουσίας, η μητρότητα «απεγκλωβίστηκε» από την ιδιότητα του φύλου και αναμορφώθηκε η σεξουαλική ταυτότητα των γυναικών (McMahon, 2001).

Ωστόσο, παρά το λόγο που έχει γίνει μέχρι τώρα σχετικά με την ουδετεροποίηση της γονεϊκότητας μεταξύ των δύο φύλων, η αλήθεια είναι ότι οι μητέρες θεωρούνται ακόμα υπεύθυνες για τα παιδιά τους με τρόπους με τους οποίους δεν αντιμετωπίζονται οι πατέρες και σε αντίθεση με αρκετές σκανδιναβικές χώρες, στις Η.Π.Α. υπάρχει ελάχιστη κοινωνική υποστήριξη για την ανατροφή των παιδιών.

Αξίζει τέλος να αναφερθεί ότι παρά το γεγονός ότι ο όρος μητρότητα είναι συνδεδεμένος με την οικειότητα και την τρυφερότητα, τα νοήματα που μπορούν να αποδοθούν σε αυτόν παίρνουν επίσης πολιτικές και μεταφορικές διαστάσεις. Ο λόγος για τη μητρότητα είναι φορτισμένος με θέματα όπως η φυλή, η κοινωνική τάξη, το φύλο, η σεξουαλικότητα, η επιστημολογία, η πολιτική τάξη, η έννοια της καλής κοινωνίας κ.ο.κ.. Παραδείγματος χάρη, η διαμάχη που ξέσπασε στις Η.Π.Α. για τις αμβλώσεις σχετίζεται άμεσα με την έννοια της μητρότητας και τη θέση της στις ζωές των γυναικών (Ginsberg, 1989). Οι ηθικοπλαστικές αψιμαχίες στη Μεγάλη Βρετανία σχετικά με τις άγαμες μητέρες σχετίζονταν με θέματα μετανάστευσης, φυλής, πατριαρχικής ετεροφυλοφιλίας, κοινωνικής ευθύνης για την ανατροφή των παιδιών και τον κοινωνικό ρόλο του κράτους (Phoenix et al. 1991, Silva, 1996). Δεν ήταν λίγες οι φορές που οι άγαμες μητέρες κατηγορήθηκαν για την «ηθική παρακμή» της Μεγάλης Βρετανίας και ήταν εμφανής η απόσυρση της υποστήριξης από τους πολίτες για τις μητέρες αυτές που εκλαμβάνονταν ως μέρος της αποσύνθεσης της ευημερίας της πολιτείας.

Καταλείγοντας, φαίνεται ότι η μητρότητα είναι ένα πολύπλευρο και πολυδιάστατο ζήτημα για το οποίο είναι δύσκολο να ειπωθούν ξεκάθαρες και

αδιάψευστες απόψεις. Είναι ένα ασταθές θέμα όχι μόνο εξαιτίας των πολλών και διαφορετικών νοηματοδοτήσεων που μπορεί να λάβει αλλά και λόγω των αναπαραστάσεων που έχουμε για τη μητρότητα, όπου ακόμα και σε επιστημονικές εργασίες μπορεί να αποτελούν προβολές υποκειμενικών ή συλλογικών ταυτοτήτων. Επομένως παρά τις αλλαγές στις σύγχρονες κοινωνίες η μητρότητα ακόμα προσεγγίζεται και εκφράζεται μέσα από το συναίσθημα.

Σύγχρονες αντιλήψεις του ρόλου της μητρότητας

«Ο καθένας από εμάς έχει μία εικόνα ή κάποιες αξιώσεις σχετικά με το τι είναι η μητέρα. Όλοι μας σε κάποιο βαθμό δεχτήκαμε κάποιου τύπου μητρική φροντίδα με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, και ίσως έχουμε μπερδεμένα συναισθήματα για αυτή την εμπειρία. Κάποια στοιχεία της εμπειρίας αυτής μπορούμε να τα συζητήσουμε ανοιχτά και κάποια άλλα τα κρατάμε κρυμμένα ακόμα και από τους ίδιους τους εαυτούς μας. Ο τρόπος με τον οποίο κρίνουμε ή αποδεχόμαστε τις ίδιες τις μητέρες μας «χρωματίζει» τον τρόπο με τον οποίο είναι περισσότερο πιθανό να αντιληφθούμε τους εαυτούς μας και τους άλλους ως γονείς. Τα πράγματα που λέμε για τη μητρότητα πιθανώς να μην αντιστοιχούν ακριβώς στον τρόπο με τον οποίο αισθανόμαστε και επομένως να μην αντικατοπτρίζουν τα αληθινά συναισθήματά μας. Τα όσα πιστεύουμε για τους εαυτούς μας ότι νιώθουμε ίσως να αποτελούν ένα μόνο κομμάτι των όσων βρίσκονται θαμμένα στις ασυνείδητες πτυχές του μυαλού μας. Όταν μία γυναίκα γίνεται μητέρα βρίσκεται συχνά αντιμέτωπη με προκλήσεις που ενδεχομένως να αλλάζουν αυτές τις εικόνες και αξιώσεις....»

-Jane Price Knowles, 1988

Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται από μία ομιλία της Jane Price Knowles, ψυχιάτρου και ψυχαναλύτριας στο Ηνωμένο Βασίλειο. Η Knowles (1990), μέσα από την ψυχαναλυτική και φεμινιστική της ματιά καταγράφει ότι αυτό που η ίδια αντιλαμβάνεται ότι λείπει από την κατανόησή μας για τη μητρότητα είναι το επίπεδο στο οποίο φτάνει να είναι μία επίπονη σχέση και μία εξουθενωτική και κάποιες φορές χωρίς αντίκρουσμα εργασία. Στο χώρο των μέσων μαζικής επικοινωνίας, στην τέχνη και τη λογοτεχνία τις περισσότερες φορές εκτιθέμεθα σε «χαρούμενες μητέρες». Ανατρεφόμαστε με την ιδέα ότι ο ερχομός ενός παιδιού θα ολοκληρώσει την ύπαρξη

μιας γυναίκας και ταυτόχρονα η πληροφόρηση για το πως κάτι τέτοιο μπορεί να επιτευχθεί είναι τουλάχιστον ανεπαρκής.

Τα πρότυπα που παρουσιάζονται στην τηλεόραση είναι μητέρες οι οποίες δεν υποφέρουν από θυμό, κατάθλιψη, εθισμό, ανορεξία ή διαταραχές άγχους, καθώς είναι απολύτως ικανές να ετοιμάζουν υπέροχα γεύματα για την οικογένειά τους και ταυτόχρονα να εμφανίζονται θελκτικές και περιποιημένες. Ουσιαστικά, παρουσιάζουν ότι ο ρόλος τους αυτός είναι ευχάριστος και διασκεδαστικός. Η αλήθεια είναι ότι για λίγες γυναίκες κάτι τέτοιο μπορεί να είναι αλήθινο, για πολλές γυναίκες μπορεί κάποιες φορές να είναι αληθινό και για αρκετές δε συμβαίνει ποτέ.

Η Knowles παραθέτει στη συνέχεια κάποια παραδείγματα από την κλινική της εμπειρία και εκφράζει την άποψη ότι η «ασθένεια» των μητέρων αυτών αποτελεί κατά κάποιο τρόπο μία δήλωση ότι σε ένα βαθμό οι ίδιες γνωρίζουν πως οι προσδοκίες που έχουν οι άλλοι από αυτές είναι γελοίες αλλά δεν έχουν τη γνώση ή κάποια μοντέλα που θα μπορούσαν να τις βοηθήσουν ώστε να αποδράσουν σε μία περισσότερο αυτοπροσδιοριζόμενη αντίληψη της μητρότητας. Μία αντίληψη περισσότερο ταιριαστή στην προσωπικότητα της καθεμιάς.

Έχουν περάσει σχεδόν δύο δεκαετίες από τότε που κατέγραψε τα παραπάνω η Knowles και ενδεχομένως εκφράζουν μία ρεαλιστική ή κατά άλλους απαισιόδοξη πλευρά των πραγμάτων. Είναι σίγουρο ότι πολλά πράγματα έχουν αλλάξει από τότε και πολλά επίσης έχουν παραμείνει ως είχαν. Η ίδια η ανάγκη να οριστεί η μητρότητα από τη γυναίκα και μάλιστα σε πολύ πιο προσωπικό επίπεδο και να πάψει να αντιμετωπίζεται ως μία γενικευμένη αντίληψη επισημαίνει το άκαμπτο του καθεστώτος που επικρατούσε σχετικά με τον όρο αυτό για πολλά χρόνια και μάλιστα μέχρι πολύ πρόσφατα. Συγκεκριμένα στην Ελλάδα τα πράγματα ίσως να αλλάζουν ακόμα πιο αργά, ειδικότερα σε περιοχές της επαρχίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η χώρα αποκλείεται από τον παγκόσμιο ρου των καταστάσεων που έρχονται σε επανεξέταση και αναδιαμόρφωση.

Μία δεύτερη σημαντική εκπρόσωπος των φεμινιστικών θεωριών, η Nancy Chodorow (1978), θέτει το εξής ερώτημα: Για ποιο λόγο οι γυναίκες ανατρέφουν;

Όταν μία γυναίκα γίνεται μητέρα, δε σημαίνει ότι απλά δίνει ζωή σε ένα παιδί. Παραμένει ένα άτομο το οποίο κοινωνικοποιείται με διάφορους τρόπους και επιπλέον ανατρέφει το παιδί που έφερε στον κόσμο. Αυτό σημαίνει ότι αναλαμβάνει το ρόλο του πρωταρχικού γονέα ή «φροντιστή» (caretaker). Επομένως, τίθεται το ερώτημα για ποιο λόγο οι μητέρες είναι γυναίκες; Για ποιο λόγο το άτομο που κατά βάση διεκπεραιώνει όλες τις δραστηριότητες που σχετίζονται με τον γονεϊκό ρόλο δεν είναι ο άντρας;

Τα ερωτήματα αυτά είναι πολύ σημαντικά καθώς η μητρική ανατροφή είναι κεντρική στο διαφυλικό διαχωρισμό των καθηκόντων. Ο μητρικός ρόλος των γυναικών έχει βαθιά εδραιωμένες επιδράσεις στις ζωές τους, στην ιδεολογία που επικρατεί για τις γυναίκες, στην αναπαραγωγή των αρσενικών χαρακτηριστικών και τη διαφυλική ανισότητα, όπως και στην αναπαραγωγή συγκεκριμένων μορφών διαχωρισμού της εξουσίας. Οι γυναίκες ως μητέρες αποτελούν ζωτικής σημασίας άτομα στη σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής. Όπως τονίζουν ο Engels (1967), ο Levi-Strauss (1956), και πολλοί άλλοι θεωρητικοί της οικογένειας, ανθρωπολόγοι και φεμινιστές, οι γυναίκες αναγνωρίζουν τον πρωταρχικό κοινωνικό τους τόπο μέσα σε αυτή τη σφαίρα (Chodorow, 1978).

Ο Parsons αλλά και η Σχολή της Φρανκφούρτης (1972), έθεσαν ερωτήματα σχετικά με την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων της παραγωγής και της ιδεολογίας και οδηγήθηκαν και οι δύο σε προσπάθειες να κατανοήσουν τις κοινωνικές αναπαραγωγικές διαδικασίες σε σχέση με την οικογένεια ειδικά ως μία περιοχή για συστηματική έρευνα. Νωρίτερα, φεμινιστές θεωρητικοί όπως ο Engels (1967) και η Charlotte Perkins Gilman (1966), αναγνώρισαν την οικογένεια ως κεντρικό φορέα στην καταπίεση των γυναικών αλλά και ως πολύ σημαντικό θεσμό στη ζωή τους. Επιπρόσθετα, η ανθρωπολογική έρευνα που εστίασε σε κοινωνίες στις οποίες οι κοινωνικοί δεσμοί τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες ορίζονται σε μεγάλο βαθμό μέσω της συγγένειας, ανέπτυξε μία εκτεταμένη και σύνθετη ανάλυση της συγγένειας και της οργάνωσης του φύλου, αναφορικά με τους κανόνες που διέπουν την καταγωγή, το γάμο, την κατοικία, την οργάνωση της οικογένειας, του νοικοκυριού κ.ο.κ.

Όπως φαίνεται, οι περισσότερες από αυτές τις θεωρίες εντοπίζουν τη μητρότητα ως κεντρικό κομμάτι στη ζωή της γυναίκας και ενώ κατανοούν τη σημασία της στην κοινωνική αναπαραγωγή, ωστόσο δεν την αναγάγουν σε επίπεδο επεξήγησης, παρά υποθέτουν ότι η μητρότητα είναι κοινωνικά, βιολογικά και ψυχολογικά μία φυσιολογική και λειτουργική διαδικασία.

Μία από τις επικρατέστερες υποθέσεις των μη φεμινιστικών θεωρητικών είναι ότι η δομή του γονεϊκού ρόλου εξηγείται βιολογικά. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται σε αυτό που φαίνεται οικουμενικά ενστικτώδες ή περιλαμβάνει στοιχεία που υποκινούνται από το ένστικτο και για αυτό δεν επιδέχονται αλλαγές και είναι αναπόφευκτα. Υπό αυτή την έννοια, η μητρότητα ως χαρακτηριστικό της κοινωνικής δομής δε διαχωρίζεται από το βιολογικό χαρακτηριστικό ότι οι γυναίκες γεννούν και γαλουχούν παιδιά. Οι κοινωνικοί επιστήμονες που υποστηρίζουν τη θεωρία αυτή προσεγγίζουν περισσότερο

αφηρημένα την κοινωνική οργάνωση των φύλων ως ένα προϊόν της φύσης παρά ως κοινωνική κατασκευή. Το ερώτημα που παραμένει είναι εάν όντως υπάρχει η βιολογική υποδομή στις γυναίκες για την παροχή «υπηρεσιών» ανατροφής και το κατά πόσο οι γυναίκες είναι αυτές που πρέπει να χορηγήσουν στο παιδί την όποια ανατροφή χρειάζεται (Chodorow, 1978).

Αντίστοιχα, η κύρια τάση των φεμινιστικών θεωριών στηρίζεται στην υπόθεση ότι η μητρότητα, όπως και άλλες πτυχές της δραστηριότητας του γυναικείου φύλου αποτελεί προϊόν της εκπαίδευσης στον γυναικείο ρόλο και ταυτότητα. Υποστηρίζουν δηλαδή ότι τα κορίτσια μαθαίνουν ουσιαστικά το μητρικό ρόλο, εκπαιδεύονται στο να ανατρέφουν και αυτό που τους λέγεται είναι ότι οφείλουν να γίνουν μητέρες. Η Chodorow (1978) συνεχίζει για τις φεμινιστικές θεωρίες λέγοντας πως τα κορίτσια από μικρή ηλικία διαχωρίζονται από τα αγόρια στα παιχνίδια με τα οποία θα παίξουν, στον τρόπο που θα ντυθούν, στο τι σημαίνει να είναι κορίτσια σε σχέση με τα αγόρια και επομένως πόσα πράγματα μπορούν να καταφέρουν και με ποιες δραστηριότητες πρέπει να ασχοληθούν. Από την πρώτη παιδική ηλικία βομβαρδίζονται με προϊόντα, βιβλία, ταινίες, προγράμματα στην τηλεόραση και διαφημίσεις που προωθούν προ-μητρικά στερεότυπα του φύλου (*promaternal sex-stereotypes*). Τα κορίτσια ταυτίζονται με τις ίδιες τις μητέρες τους καθώς μεγαλώνουν και μέσα από την ταύτιση αυτή προκύπτει το κορίτσι ως μητέρα.

Εναλλακτικά, οι υποστηρικτές γνωστικών- συμπεριφοριστικών τάσεων στην ψυχολογία θα έλεγαν ότι τα κορίτσια επιλέγουν να κάνουν «κοριτσίστικα πράγματα» και κατ' επέκταση «γυναικεία πράγματα», όπως είναι η μητρική φροντίδα, ως αποτέλεσμα της μάθησής τους ότι είναι κορίτσια. Από αυτή την άποψη, τα κορίτσια ταυτίζονται με τις μητέρες τους διότι μαθαίνουν ότι είναι κορίτσια και επίσης μαθαίνουν να θέλουν να κάνουν πράγματα που ταιριάζουν και αντιπροσωπεύουν τα κορίτσια.

Η Margaret Polatnick (1973), παρουσιάζει μία διαφορετική οπτική των πραγμάτων, θέτοντας το ερώτημα αντεστραμμένο. Ρωτάει δηλαδή όχι για ποιο λόγο οι γυναίκες ανατρέφουν τα παιδιά, αλλά γιατί δεν το κάνουν αυτό οι άνδρες. Η εξήγηση που η ίδια δίνει μεταφράζεται σε όρους διαφορών σε επίπεδο εξουσίας και κοινωνικού ελέγχου. Παίρνει δηλαδή ως δεδομένα την κυριαρχία των ανδρών και την αδυναμία των γυναικών και κάνει την υπόθεση ότι οι άνδρες χρησιμοποιούν τη δύναμή τους για να ενισχύσουν τη διαίωση της ανατροφής των παιδιών από τις γυναίκες. Σημειώνει : «Οι άνδρες δεν ανατρέφουν τα παιδιά, διότι δε θέλουν να τα αναθρέψουν. Αυτό βεβαίως υπονοεί το γεγονός ότι οι άνδρες είναι σε θέση να επιβάλλουν τις προτιμήσεις τους». Η

εκτίμηση αυτή καταδεικνύει με μία έννοια το λόγο για τον οποίο οι άνθρωποι που έχουν μεγαλύτερη ισχύ έναντι άλλων θα επέλεγαν να μην ασχοληθούν με την ανατροφή των παιδιών. Ο γονεϊκός ρόλος, ως μία άμισθη εργασία που αποκλείεται από τον κόσμο της δημόσιας ισχύος, συνεπάγεται χαμηλότερη κοινωνική επιφάνεια, λιγότερη δύναμη και μικρότερο έλεγχο σε εξωγενείς πηγές συγκριτικά με την αμοιβόμενη εργασία. Επομένως, η ανατροφή που πραγματοποιείται από τις γυναίκες ενισχύει και διαιωνίζει την προαναφερθείσα αδυναμία τους.

Όλες οι παραπάνω απόψεις και υποθέσεις μοιράζονται ένα κοινό αξίωμα, ότι δηλαδή η ανατροφή που πραγματοποιείται από τις γυναίκες αποτελεί προϊόν συμπεριφοριστικού κομπορμισμού και υποκειμενικής πρόθεσης. Επομένως, μία διερεύνηση για το τι αποτελεί τη μητρότητα θα βοηθούσε στο να εξηγηθεί ο τρόπος με τον οποίο διαιωνίζεται και να υποδειχθούν οι περιορισμοί των υποθέσεων περί κοινωνικού ελέγχου και παραδοσιακής κοινωνικοποίησης για την αναπαραγωγή της μητρότητας. Το βέβαιο είναι ότι η μητρότητα δεν αποτελεί μία σταθερή αξία που δεν επιδέχεται αλλαγές διαπολιτισμικά και στο πέρασμα του χρόνου.

Συμπερασματικά, η μητρότητα αναπαράγεται σε πολλά και διαφορετικά μεταξύ τους επίπεδα. Εξαιτίας των προϋποθέσεων και απαιτήσεων της γονεϊκότητας, και ειδικότερα εξαιτίας της ψυχολογικής διάστασης που έχει πάρει στη σύγχρονη εποχή, η δημιουργία των ψυχολογικών ικανοτήτων για την ανατροφή και του αντίστοιχου προσανατολισμού στις γυναίκες είναι θεμελιώδης και ορίζεται από αυτές. Σύμφωνα με την Chodorow (1978) οι προσανατολισμοί και ικανότητες αυτές δεν αποτελούν συμπεριφοριστικά αποκτήματα αλλά χρειάζεται να δομηθούν σύμφωνα με την προσωπικότητα της καθε γυναίκας χωριστά. Οι ικανότητες λοιπόν και δεξιότητες των γυναικών για ανατροφή από την οποία θα πάρουν ικανοποίηση είναι έντονα εσωτερικευμένες και ψυχολογικά φορτισμένες και ενισχυμένες και δομούνται εξελικτικά στη γυναικεία ψυχική σφαίρα. Οι γυναίκες προετοιμάζονται ψυχολογικά για τη μητρότητα μέσω της δικής τους αναπτυξιακής πορείας στην οποία οι ίδιες μεγάλωσαν και στην οποία άλλες γυναίκες, οι μητέρες τους ή με όποια άλλη ιδιότητα γυναίκες, τις ανέθρεψαν.

Τα περισσότερο συμβατικά συμπεράσματα αναφορικά με την κοινωνικοποίηση που στηρίζεται στους διαφυλικούς ρόλους στηρίζονται στην υποκειμενική πρόθεση και σε συμπεριφοριστικά κριτήρια, τα οποία δεν επεξηγούν επαρκώς το ρόλο των γυναικών στην ανατροφή. Από την άλλη, η ψυχανάλυση προτείνει μία συστημική, δομική εκτίμηση-προσέγγιση της κοινωνικοποίησης και της κοινωνικής αναπαραγωγής. Υποθέτει δηλαδή ότι τα κεντρικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης του

φύλου μεταδίδονται μέσω των προσωπικοτήτων που παράγονται από τη δομή του εκάστοτε καθεστώτος –της οικογένειας- στο οποίο τα παιδιά γίνονται μέλη της κοινωνίας βάσει του φύλου τους.

Η Mc Mahon (2001), σημειώνει ότι το σημαντικότερο ερώτημα που έθεσε η Chodorow (1973) είναι ο λόγος για τον οποίο μπορεί να θέλουν οι γυναίκες να γίνουν μητέρες και να αναλαμβάνουν να φέρουν εις πέρας ότι περιλαμβάνει η ταυτότητα αυτή. Συνεχίζει λέγοντας πως η Chodorow υποστήριξε πως η ταυτότητα των κοριτσιών διαμορφώνεται γύρω από ένα συνεχές σύνδεσης με τη μητέρα, σε αντίθεση με τα αγόρια, και πως επομένως ανατρέφονται με μεγαλύτερες ικανότητες και ευαισθησίες στις σχέσεις και τις ανάγκες τους. Προσθέτει ότι αποκτούν με αυτό τον τρόπο μια πιο διευρυμένη αίσθηση του εαυτού τους μέσα στις σχέσεις, γεγονός που τους οδηγεί με ακρίβεια στη μητρότητα. Τέλος, τονίζει ότι οι άντρες θα έπρεπε να δεσμεύονται με τον ίδιο τρόπο στην γονεϊκότητα για την δική τους ωρίμανση και ανάπτυξη, ώστε τόσο οι άντρες όσο και οι γυναίκες να αποκτούν την αυτονομία τους και το περιβάλλον στο οποίο μεγαλώνουν να γίνει πιο υγιές.

Η Chodorow δέχτηκε πολλές κριτικές που κατά βάση στηρίχτηκαν στο επιχείρημα ότι οι υποθέσεις και προτάσεις της μειώνουν την πιθανότητα κοινωνικών αλλαγών σε επίπεδο ψυχολογικών παρά θεσμικών μετατροπών. Σε αυτό το σημείο ανακύπτουν νέα ζητήματα προς διερεύνηση. Ποσο αποσπασμένες είναι τελικά οι όποιες ψυχολογικές αλλαγές που μπορεί να προκύψουν σε μια κοινωνία από την θεσμική καθιέρωσή τους; Πως ξεκινούν οι κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές και φτάνουν να ενταχθούν στο νομικό και πολιτικό πλαίσιο μιας χώρας; Μήπως τελικά η πορεία προς την αλλαγή ακολουθεί ανάδρομη τροχιά μέχρι να ενταχθεί και να γίνει καθολικά αποδεκτή από τα μέλη της κοινωνίας;

Η μητέρα στην Ελλάδα. Οικογένεια και αξίες στην ελληνική κοινωνία.

Θεωρήθηκε αναγκαίο να γίνει μία σύντομη αναφορά στο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο που περιέβαλλε την ελληνίδα γυναίκα κατά το παρελθόν ώστε να γίνει περισσότερο κατανοητός ο ρόλος της ως μητέρα σήμερα, και ως εκ τούτου να εξαχθούν ευκολότερα συμπεράσματα σχετικά με το λόγο για τον οποίο διατηρείται ένα συγκεκριμένο μοτίβο για τη μητρότητα στην Ελλάδα και όχι κάποιο άλλο.

Η Μηλίγκου-Μαρκαντώνη (1991) καταγράφει για την ελληνική οικογένεια πως ως θεσμός διατήρησε τη συνοχή του δια μέσου των αιώνων μέχρι και τις μέρες μας, γεγονός που ενισχύθηκε τόσο από τις ιστορικές συγκυρίες όσο και από τη γεωγραφική θέση του τόπου μας. Ιδιαίτερα τα δυσμενή χρόνια του τουρκικού ζυγού συνέβαλαν στην ενίσχυση του οικογενειακού θεσμού, καθώς υπό την προστασία του άνδρα-«αφέντη»-αρχηγού η οικογένεια παρέμενε το δυνατόν συμπαγής και διαφυλαγμένη (Μαρκαντώνης, 1991). Ο Georgas (1989), συμπληρώνει ότι η συνεχής αυτή άμυνα διατήρησης της συνοχής της οικογένειας υποβοήθησε ενδεχομένως ολόκληρο το έθνος στον αγώνα για την επιβίωση και τη διασφάλιση της πολιτισμικής του ταυτότητας.

Όσον αφορά την πορεία της ζωής και τη θέση και ρόλο της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία τουλάχιστον μέχρι το '40, η προσοχή επικεντρώνεται κατά βάση στην περιοχή της απόκλισης και παρεκτροπής της από τα «πρέποντα και νόμιμα». Στους νεώτερους χρόνους, ο χαρακτήρας της οικογένειας είναι αγροτοποιομενικός και η μορφή της πατριαρχική και διευρύνεται αρρενογονικά (Αλεξάκης, 1980). Η θέση της συζύγου είναι στο σπίτι, φαινομενικά μετά το σύζυγό της και τα καθήκοντά της είναι να «κάνει» και να αναθρέψει παιδιά, να είναι σωστή νοικοκυρά και τροφός.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το δικαίωμα της διαχείρισης του σπιτιού παραχωρήθηκε και έννομα στην ελληνίδα με τα άρθρα 1387, 1388, 1389 του Αστικού Κώδικα και αυτοδικαίως το επώνυμο του συζύγου. Η διάταξη για το επώνυμο καταργήθηκε μόλις το 1983 (Μηλίγκου-Μαρκαντώνη, 1991).

Εκτός όμως από τη διοίκηση του σπιτιού, κύρια αποστολή της γυναίκας είναι η τεκνοποιία. « Τον παλιό καιρό την τεκνοποιία ο κόσμος την είχανε για πλούτος. Έκανες πολλά παιδιά, ήσουν πλούσιος. Έκανες ένα ή κανένα, ήσουν ο πιο φτωχός της κοινωνίας.» (χφ. 2107, Σπάτα). Η απαιδία ή ολιγοπαιδία εξισώνεται με δυσμενή διάθεση του Θεού προς το ζευγάρι και ειδικά προς τη γυναίκα η οποία είναι η μόνη υπαίτια για το γεγονός (Μερακλής, 'B, 1986). Στην παραδοσιακή κοινωνία η άτεκνη σύζυγος συνήθως εγκαταλείπεται από το σύζυγό της «παλιά άμα η γυναίκα ήτανε στείρα τη χώριζε ο άντρας της, να παντρευτεί άλλη» (χφ. 3160, Άγιος Ευστράτιος).

Επίσης, είχε το δικαίωμα να προσλάβει παράλληλα με τη σύζυγό του μια δεύτερη γυναίκα με σκοπό την απόκτηση τέκνου. Το έθιμο αυτό, που συνηθιζόταν ως τις αρχές του ΄Β Παγκοσμίου Πολέμου, πέρα από την απόλυτη υποβάθμιση και ηθική καταρράκωση της γυναίκας ουσιαστικά «υπογραμμίζει δραματικά τα όρια της πάντα καθοριστικής patria potestas (= δύναμη της πατρίδας) και στοιχειοθετεί έθιμο διγαμίας» (Μερακλής, Α, 1984).

Επομένως, μόνον εφόσον η παραδοσιακή σύζυγος αποκτούσε παιδιά μπορούσε να διεκδικήσει και να διετελέσει τον σημαντικό ρόλο του διοργανωτή, διαμεσολαβητή και προστάτη της ακεραιότητας και συνοχής της οικογένειάς της. Ουσιαστικά, η μητρότητα για την παραδοσιακή ελληνίδα καθιστούσε το κομβικό σημείο της μετάβασής της από μία κατάσταση ανάξιου «αντικειμένου» σε ένα αξιосέβαστο πρόσωπο. Η τεράστια διαφορά ανάμεσα στην κοινωνική θέση που αποδίδεται στη μητρική φιγούρα και σε αυτήν που αποδίδεται στη γυναίκα, πήρε ακραίες διαστάσεις στις κοινότητες των απομονωμένων Σαρακατσάνων και στις Μανιάτικες και Κρητικές οικογένειες. Η διαφορά αυτή βέβαια υπήρχε σε όλες σχεδόν τις ελληνικές κοινότητες και ίσως να διατηρείται ακόμα σε κάποιες από αυτές σε μικρότερο όμως βαθμό (Doumanis, 1983).

Σύμφωνα με την Doumanis (1983), η εξαιρετικά χαμηλή κοινωνική θέση των γυναικών στο παραδοσιακό ελληνικό περιβάλλον σε αντιδιαστολή με την εξιδανίκευση της μητρότητας, σχετίζεται με την έμφαση που αποδίδει ο συγκεκριμένος πολιτισμός στα παιδιά και το θεσμό της οικογένειας. Επιπλέον, σε ένα πολιτισμικό πλαίσιο όπου οι υλικές αμοιβές δεν ήταν διαθέσιμες, μοιραία το βάρος έπεσε στις θετικές ηθικές αποδόσεις που εκφράζονταν από την κοινή συνείδηση σε ένα άτομο και για το λόγο αυτό αξιολογούνταν ως το πιο ανεκτίμητο «κτήμα» που θα μπορούσε κανείς να απολαύσει. Δεν είναι άλλωστε τυχαία η λαϊκή ρήση: «καλύτερα να σου βγει το μάτι παρά το όνομα». Επομένως, η ίδια η κουλτούρα απέδιδε τη μέγιστη τιμή στη μητρική φιγούρα σε ανταπόκριση προς την κοινωνική της σημασία. Μάλιστα, για να εξάρει ακόμη περισσότερο τη σημασία του ρόλου αυτού, οποιοσδήποτε άλλος γυναικείος ρόλος υποβαθμιζόταν ανεξαρτήτως της βαρύτητας ή δυσκολίας του.

Το γεγονός αυτό έρχεται σε αντίθεση με τις σημερινές κοινωνικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες μία γυναίκα μπορεί να χαιρεί θαυμασμού λόγω της νεότητας και της ομορφιάς της, ή λόγω του πλούτου της, ή εξαιτίας της επιτυχίας της στο χώρο των επιστημών, των τεχνών ή των επιχειρήσεων. Συμπερασματικά, η κοινωνική θέση κατά κάποιο τρόπο διανέμεται σε διάφορους πιθανούς ρόλους και η μητρότητα αποτελεί έναν επιπρόσθετο αποδεκτό ρόλο ανάμεσα σε πολλούς άλλους. Παράλληλα όμως, οι

σύγχρονες γυναίκες βρίσκονται αντιμέτωπες με την ανασφάλεια να ανταπεξέλθουν επάξια σε όλους τους τομείς της ζωής τους και ως μητέρες και μέσω αυτής της πολυπραγμοσύνης να αποκτήσουν την αναγνώριση και το σεβασμό από τους άλλους (Paxson, 2004).

Καθώς λοιπόν το παραδοσιακό οικογενειακό σχήμα έδωσε τη θέση του στο σύνολο των ατόμων που σήμερα αποκαλούνται οικογένεια, η μητέρα έχασε την παραδοσιακή της θέση ως οργανωτής ενός από τους ιερότερους θεσμούς και σταδιακά πήρε τη θέση του παραστάτη του κάθε μέλους της οικογένειας χωριστά. Επιπλέον, ο σύγχρονος τρόπος ζωής ενισχύει συγκεκριμένες ικανότητες και συμπεριφορές που πολλές φορές οδηγούν τους ανθρώπους, συμπεριλαμβανομένων των μητέρων, να λειτουργούν χωρίς να αποδίδουν την εκτίμηση που χρειάζεται στην έννοια της αρμοδιότητας (Doumanis, 1983).

Στη δεκαετία του 1980, όταν η Ελλάδα έγινε μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι γυναίκες άρχισαν να προσεγγίζουν τη μητρότητα περισσότερο ως ένα πλάνο που θα πρέπει να προγραμματίσουν στα πλαίσια της πολυάσχολης ζωής τους. Επίσης, η αυξημένη κινητικότητα των γυναικών στα κοινά στις πόλεις της Ελλάδος περιορίστηκε από τον προσδιορισμό των οικιακών καθηκόντων ως τις «πρέπουσες» δραστηριότητες των γυναικών. Η Stamiris (1986), σημειώνει ότι η μη εργαζόμενη μητέρα, η νοικοκυρά τότε άρχισε να αναδεικνύεται ως σύμβολο μιας ανερχόμενης κοινωνικής κινητικότητας. Παρόλο που ακόμα και αυτή προσέγγιζε πλέον τη μητρότητα λιγότερο ως ταυτότητα και περισσότερο ως ένα σχέδιο/πλάνο σύμφωνα με το οποίο θα ανέτρεφε επιτυχημένα παιδιά έτοιμα να ανταπεξέλθουν στις σχολικές τους εξετάσεις και στη συνέχεια να βγουν στην αγορά εργασίας (Paxson, 2004).

Υπό αυτό το πρίσμα λοιπόν η Doumanis (1983) συνεχίζει λέγοντας πως εάν γνωρίζαμε τους περιορισμούς που μας θέτει το πολιτισμικό μας περιβάλλον σε κοινωνικο-διαπροσωπικό επίπεδο όπως οι άνθρωποι της παραδοσιακής Ελλάδας γνώριζαν τα οικονομικά εμπόδια που τους έθετε η εποχή τους, πιθανώς σήμερα να βρισκόμασταν σε ευνοϊκότερη θέση. Πιθανώς η γνώση αυτή να μας κινητοποιούσε να εξετάσουμε ολόκληρη τη δομή των ανθρωπίνων σχέσεων πιο προσεκτικά. Βέβαια η γνώση από μόνη της δε μπορεί να βελτιώσει τις σχέσεις, μπορεί όμως να αντικαταστήσει το θυμό και τις ενοχές, με ικανοποίηση από τον εαυτό και εκτίμηση για τους άλλους εφόσον οι εξωτερικές δυσκολίες υπολογιστούν ρεαλιστικά.

Καταλήγει λέγοντας ότι οι μη ρεαλιστικές προσδοκίες δημιουργούν μία αίσθηση αποτυχίας την οποία είτε ανεχόμαστε μόνοι μας διαβρώνοντας στην πορεία την αυτοεκτίμησή μας, είτε τη μεταφέρουμε στους άλλους (για παράδειγμα η σύζυγος στον

σύζυγο ή/και τα παιδιά) μετατρέποντας την οικογένεια σε πεδίο μάχης, όπου ως πολεμοφόδια χρησιμοποιούνται οι αμοιβαίες κατηγορίες.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ερευνητικά ερωτήματα

Το κύριο ενδιαφέρον της έρευνας στο οποίο βασίζεται και εστιάζει η παρούσα εργασία, είναι η έννοια της μητρότητας και οι αναπαραστάσεις της οικογένειας, έτσι όπως αυτή συλλαμβάνεται και κατανοείται από το συγκεκριμένο πληθυσμό που ερωτήθηκε. Το γεγονός ότι ένας από τους στόχους της έρευνας ήταν να ανακαλύψει τις κοινωνικές διαδικασίες, τα περιεχόμενα και τα νοήματα που υπογραμμίζουν τη διαδικασία σκιαγράφησης της μητρικής ταυτότητας και σχηματισμού αντιλήψεων για το θεσμό της οικογένειας, κατέστησε κατάλληλη τη χρήση ποιοτικών μεθόδων έρευνας για την ανάλυση των δεδομένων.

Τα ερωτήματα είχαν ως στόχο να θίξουν διάφορα θέματα αναφορικά με τη μητρότητα και τις υποκειμενικές αντιλήψεις των συμμετεχόντων και τη μητρική αυτοαντίληψή τους στο ευρύτερο πλαίσιο των προσωπικών εμπειριών και καταστάσεών τους. Κάποιες από τις ερωτήσεις σχεδιάστηκαν έτσι ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα σε σχέση με τις επιδράσεις της κοινωνίας και του πολιτισμικού πλαισίου στη διαμόρφωση της μητρικής ταυτότητας, όπως την αντιλαμβάνεται η κάθε ερωτώμενη. Ουσιαστικά, έγινε μία προσπάθεια να αναλυθούν συνδυαστικά οι προσδοκίες της ελληνικής κοινωνίας από τους γονείς, οι προσωπικές προσδοκίες των γονέων ως προς το γονεϊκό ρόλο, η επίδραση των προσωπικών βιωμάτων και εμπειριών και της πολιτισμικής κληρονομιάς τους, και οι προσωπικές αξίες που έχουν για την ανατροφή των παιδιών οι συμμετέχουσες και πως όλα αυτά συμμετέχουν στην υποκειμενική συγκρότηση της έννοιας της μητρότητας.

Ερευνητικός σχεδιασμός

Το πλαίσιο εντός του οποίου διεξήχθη η έρευνα είναι το Λύκειο Ελληνίδων που βρίσκεται στην πόλη του Ρεθύμνου της Κρήτης και προσφέρει εκπαιδευτικά κοινοτικά προγράμματα τα τελευταία 25 χρόνια, ως μέρος ενός ευρύτερου στόχου για την προαγωγή της ελληνικής παράδοσης και του ελληνικού πολιτισμού, υποστηρίζοντας συνάμα τον θεσμό της οικογένειας. Το τμήμα Οικογενειακής Εκπαίδευσης συνίσταται από θεματικά σεμινάρια διάρκειας 9 εβδομάδων, τα οποία συνοδεύονται από ομαδική συζήτηση. Σε μία από αυτές τις συγκεντρώσεις, οι οποίες είναι ανοιχτές στην κοινότητα, δόθηκαν στις παρευρισκόμενες συμμετέχουσες τα ερωτηματολόγια της

έρευνας από την ερευνήτρια που οργάνωσε, διενήργησε και ολοκλήρωσε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα.

Τα ερωτηματολόγια που σχεδιάστηκαν για την έρευνα, περιελάμβαναν ανοικτού τύπου ερωτήσεις στις οποίες οι ερωτώμενες θα μπορούσαν να αφηγηθούν την προσωπική τους θέση, ιστορία, προβληματισμούς. Επιπλέον, ήταν ανώνυμα και δόθηκαν σε φάκελο τον οποίο οι γυναίκες έπαιρναν στο σπίτι τους για να συμπληρώσουν. Στη συνέχεια, εφόσον ήθελαν τον επέστρεφαν μέσω ταχυδρομείου. Αρχικά δόθηκαν 45 ερωτηματολόγια από τα οποία τελικά επιστράφηκαν τα 30. Οι ερωτήσεις των ερωτηματολογίων παρατίθενται στο Παράρτημα.

Συμμετέχοντες

Οι γυναίκες που έλαβαν μέρος στην έρευνα ήταν κάτοικοι του Ρεθύμνου, και στη συντριπτική τους πλειοψηφία μητέρες και έγγαμες. Πρόκειται για ένα πληθυσμό που είναι αρκετά ευρύς ηλικιακά. Το ίδιο ισχύει και ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο των συμμετεχόντων, αν και οι περισσότερες έχουν ολοκληρώσει σπουδές στη δευτεροβάθμια ή τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αναλυτικά τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των γυναικών παραβάλλονται στον Πίνακα 1.

Κωδικοποίηση και ανάλυση των δεδομένων

Για την ανάλυση των δεδομένων, στηριχθήκαμε στη μέθοδο της «θεμελιωμένης δόμησης θεωρίας» (grounded theory) των Glaser και Strauss (1967), σύμφωνα με τους οποίους «η επεξήγηση και η θεωρία διαμορφώνονται άμεσα, μέσα από τη συνεχώς αναδυόμενη ανάλυση των δεδομένων» (Mason, 2003: 319). Η προσέγγιση αυτή δηλαδή ακολουθεί τον ευρέως γνωστό επαγωγικό συλλογισμό, σύμφωνα με τον οποίο ο ερευνητής διαμορφώνει υποθέσεις και θεωρητικές προτάσεις κινούμενος από το ειδικό προς το γενικό. Στόχος είναι να δομηθούν με τέτοιο τρόπο τα δεδομένα ώστε να αποδώσουν τελικά μία επεξηγηματική περιεκτική διατύπωση η οποία έχει ενοποιήσει συστηματικά διάφορες αρχές μέσω της παρουσίας διαφόρων σχέσεων μεταξύ τους και έτσι να προκύψει μία θεμελιωμένη δόμηση θεωρίας (Strauss & Corbin, 1998).

Μετά τη συλλογή των δεδομένων, έγινε η ανάγνωσή τους με σκοπό να προκύψει η κατάταξη, οργάνωση και ταξινόμησή τους. Αρχικά έγινε μια προσπάθεια να γίνει μία κυριολεκτική ανάγνωση των δεδομένων και στη συνέχεια μία ερμηνευτική και αναστοχαστική ανάγνωσή τους. Άλλωστε όπως καταγράφει η Mason (2003), μία

αμιγώς κυριολεκτική ανάγνωση των δεδομένων δεν είναι εφικτή, όπως ακριβώς δεν είναι δυνατή μία εντελώς αντικειμενική περιγραφή καθώς ο αντικειμενικός κόσμος είναι και ήταν πάντοτε αντικείμενο διερμηνείας. Ακολούθως, έγινε η κατηγορική ταξινόμηση των δεδομένων με βάση τις κύριες θεματικές που προέκυψαν από τις αφηγήσεις των γυναικών σε κάθε ερώτηση και οι οποίες στη συνέχεια υποδιαιρέθηκαν στις διαστάσεις που παίρνει η καθεμιά. Στον Πίνακα 2 παρατίθενται οι θεματικές ενότητες με τις διαστάσεις τους.

Πιο αναλυτικά, στην πρώτη φάση της ανάλυσης των δεδομένων, η ανάγνωσή τους έγινε λέξη προς λέξη, πρόταση προς πρόταση ώστε να αποκαλυφθούν τα νοήματα, οι σκέψεις και οι ιδέες που βρίσκονται στις αφηγήσεις και καταγράφηκαν όλες οι λέξεις ή φράσεις που θεωρήθηκαν ότι αποτελούσαν λέξεις ή φράσεις κλειδιά σε σχέση με την αντίστοιχη ερώτηση.. Η διαδικασία αυτή είναι γνωστή ως «ανοιχτή κωδικοποίηση» (Strauss & Corbin, 1998). Η κωδικοποίηση των ιδεών αποτελεί το ξεκίνημα της διαδικασίας ταξινόμησης. Κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας των αφηγήσεων, η διαδικασία της διαρκούς συγκριτικής ανάλυσης έδωσε τη δυνατότητα στους ερευνητές να αναγνωρίσουν κοινά χαρακτηριστικά που ενώνονταν σε μία κοινή έννοια στις προηγούμενες κωδικοποιημένες ιδέες, οπότε τελικά τα δεδομένα με κοινές ιδιότητες ομαδοποιήθηκαν. Αυτό αποτελεί μέρος της διαδικασίας της «θεμελιωμένης δόμησης θεωρίας» (GT) (Strauss & Corbin, 1998).

Τη διαδικασία της ανοιχτής κωδικοποίησης ακολούθησε η αξονική κωδικοποίηση καθώς άρχισαν να διαμορφώνονται τα δεδομένα σε ομάδες σύμφωνα με την πρώτη εκκαθάριση με τις λέξεις-φράσεις κλειδιά και σε συνάρτηση πάντα με τις απαντήσεις που δόθηκαν στις ερωτήσεις. Η αξονική κωδικοποίηση είναι η σύνδεση των δεδομένων σε κατηγορίες αναφορικά με τις ιδιότητές τους (Strauss & Corbin, 1998). Έγιναν πολλές συγκρίσεις στις ομάδες των δεδομένων ώστε να επιβεβαιωθούν οι ομοιότητες και οι διαφορές τους και να επεξεργαστούν περαιτέρω. Τελικά, τα δεδομένα μορφοποιήθηκαν σε κατηγορίες με βάση τις συναφείς ιδιότητές τους όπου για τις υποκατηγορίες χρησιμοποιήθηκαν και αυτούσιες λέξεις και φράσεις από τις αφηγήσεις (βλ. Πίνακα 2.).

Καθώς τα δεδομένα ταξινομούνταν και συγκρίνονταν διαρκώς, επιτεύχθηκε μεγαλύτερη κατανόησή τους και η επιλεκτική κωδικοποίησή τους βοήθησε στο να αναγνωριστούν σταδιακά σε ένα πλαίσιο κατάλληλο για να αποδώσουν νόημα και να συγκροτήσουν τη θεωρία (Strauss & Corbin, 1998). Στον Πίνακα 3. παρουσιάζεται η αρχική οργάνωση των δεδομένων σύμφωνα με το μοντέλο-παράδειγμα (*paradigm*) των Strauss & Corbin (1998). Το μοντέλο αυτό αποτελεί ένα πλαίσιο οργάνωσης των

εννοιών και συγχώνευσης των αιτιολογικών συνθηκών, των συναφειακών συνθηκών και των συνεπειών του υπό εξέταση φαινομένου.

Πιο συγκεκριμένα, στις αιτιολογικές συνθήκες για την συγκρότηση της αντίληψης της μητρότητας συμπεριλήφθηκαν το πολιτισμικό και το προσωπικό παρελθόν, στις συναφειακές συνθήκες τοποθετήθηκαν οι προσωπικές προσδοκίες και οι προσδοκίες της κοινωνίας και στις συνέπειες οι προσωπικές αξίες και οι υποκειμενικές αντιλήψεις.

Η χρήση του μοντέλου αυτού οδήγησε στην αναγνώριση ασυνεπειών μεταξύ των δεδομένων, όταν τα εξετάσαμε κάτω από αυτό το πρίσμα, και στην ευρύτερη τελικά κατηγοριοποίησή τους. Με αυτό τον τρόπο προσεγγίσαμε τα δεδομένα πιο εστιασμένα και έτσι προέκυψαν οι ιδέες και ο τρόπος με τον οποίο θα μπορούσαμε να «χτίσουμε» τη θεωρία μας. Σε όλη τη διάρκεια της ανάλυσης υπήρχε διαρκής συνεργασία με την επόπτρια της έρευνας, συζήτηση και παραλληλισμός απόψεων για την εξαγωγή των τελικών κατηγοριών, οι οποίες πήραν και διαγραμματική απεικόνιση για τη διευκόλυνση της ανάγνωσής τους (βλ. Πίνακα 4).

Οι κατηγορίες και τα κεντρικά νοήματα στα οποία βασίστηκε η θεωρία στην οποία καταλήξαμε αναθεωρήθηκαν και συγχωνεύτηκαν αρκετές φορές κατά τη διάρκεια της διαδικασίας, ώσπου καταλήξαμε σε μία βασική θεματική ενότητα/κατηγορία και τρεις θεμελιώδεις υποκατηγορίες με τις διαστάσεις τους. Η βασική κατηγορία ήταν η «*αντίληψη της μητρότητας*» και οι τρεις θεμελιώδεις υποκατηγορίες η «*πίση*», η «*κοινωνική επιταγή-κατασκευή*», και η «*συγκρουσιακή πραγματικότητα*». Η θεωρία που προέκυψε από την ανάλυση των δεδομένων εξηγεί: 1) Πως αντιλαμβάνονται οι γυναίκες αυτές τη μητρότητα, ως τι και με τι ιδιότητες και 2) Μέσα από ποιες διεργασίες ή την επίδραση ποιων παραγόντων καταλήγουν στις συγκεκριμένες αντιλήψεις.

Πίνακας 1.**Δημογραφικά στοιχεία των γυναικών, n=30**

<u>Ηλικία</u>	
20-30	1
31-40	7
41-50	11
51-60	7
61-70	1
71-80	2
81-90	1
<u>Οικογενειακή Κατάσταση</u>	
Έγγαμη	25
Άγαμη	3
Χήρα	1
Διαζευγμένη	1
<u>Επίπεδο Εκπαίδευσης</u>	
Πρωτοβάθμια (Απόφοιτος Δημοτικού)	1
Δευτεροβάθμια (Απόφοιτος Γυμνασίου)	1
Δευτεροβάθμια (Απόφοιτος Λυκείου)	12
Μεταδευτεροβάθμια (Απόφοιτος ΙΕΚ, ΤΕΕ, Ιδ. Σχολών)	3
Τριτοβάθμια (Απόφοιτος ΑΕΙ, ΤΕΙ)	13
<u>Αριθμός Παιδιών</u>	
0-1	6
2-3	24

Πίνακας 2.

Ανάλυση δεδομένων - Οι κατηγορίες που προέκυψαν κατά την Αξονική Κωδικοποίηση

Θεματική Ενότητα	Διαστάσεις
Έννοια μητρότητας (υποκειμενικές αντιλήψεις)	<ul style="list-style-type: none">➤ Συναισθήματα➤ Ρόλος➤ Καθημερινή Πρακτική
Πολιτισμικό παρελθόν ως προς την ανατροφή παιδιών VS πολιτισμικό παρόν	<ul style="list-style-type: none">➤ Παρελθόν= ανάγκη για επιβίωση, περισσότερες αξίες➤ Παρόν= καταναλωτισμός, περισσότερες απαιτήσεις παιδιών➤ Όμοια σε παρόν και παρελθόν= αγάπη, δέσιμο οικογένειας
Προσωπικό παρελθόν (βιώματα-εμπειρίες): ομοιότητες και διαφορές στην ανατροφή παιδιών	<ul style="list-style-type: none">➤ Ομοιότητες= αγάπη, ηθικές αξίες και αρχές. Φιλομάθεια-μόρφωση➤ Διαφορές= αυταρχισμός, αυστηρότητα, καταπίεση, περιορισμός
Προσδοκίες κοινωνίας (από γονείς)	<ul style="list-style-type: none">➤ Σωστή διαπαιδαγώγηση και ανατροφή παιδιών➤ Ανταπόκριση στο γονεϊκό ρόλο➤ Παιδιά σωστά, χρήσιμα, παραγωγικά, ηθικά➤ «Τα πάντα», διχως να προσφέρει βοήθεια
Προσωπικές προσδοκίες (στο γονεϊκό ρόλο)	<ul style="list-style-type: none">➤ Καλός γονέας= ενδιαφέρεται, αποδέχεται, ανιδιοτελή αγάπη➤ Κακός γονέας= αδιάφορος, υπερπροστατευτικός, απορριπτικός, ιδιοτελής αγάπη
Προσωπικές αξίες (στην ανατροφή παιδιών)	<ul style="list-style-type: none">➤ Αγάπη➤ Σεβασμός➤ Αυτοεκτίμηση-αυτοπεποίθηση➤ Φιλομάθεια, μόρφωση➤ Ηθικές και πνευματικές αξίες

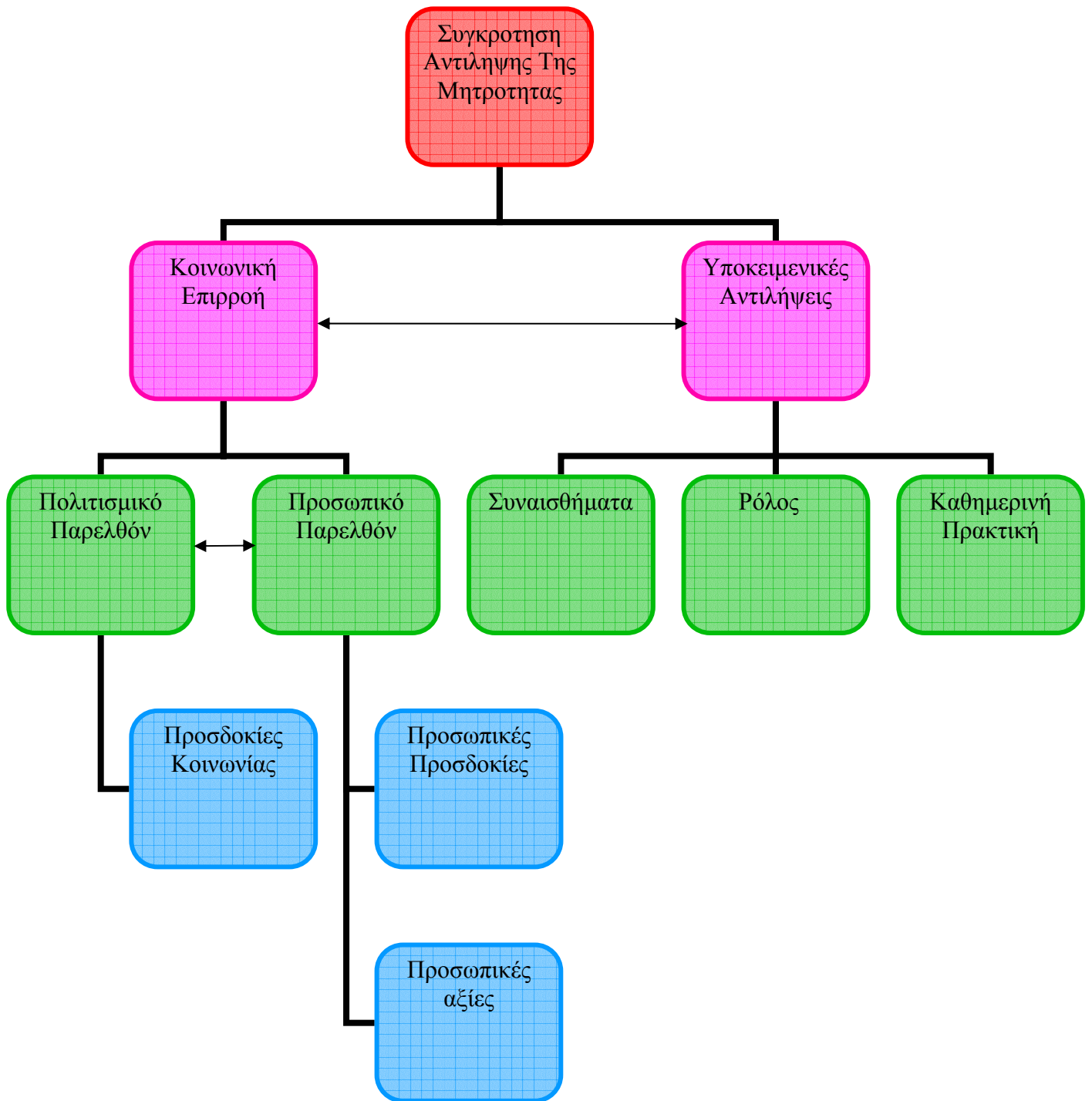
Πίνακας 3.

Οι σχέσεις μεταξύ όλων των κατηγοριών σύμφωνα με το μοντέλο των Strauss & Corbin (1998)

ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗΣ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑΣ		
Αιτιολογικές Συνθήκες <i>(Causal conditions)</i>	Συναφειακές Συνθήκες (Δράσης/Αλληλεπίδρασης) <i>(Contextual conditions, actions/interactions)</i>	Συνέπειες <i>(Consequences)</i>
<p>Πολιτισμικό παρελθόν</p> <ul style="list-style-type: none"> - Παρελθόν= ανάγκη για επιβίωση, περισσότερες αξίες - Παρόν= καταναλωτισμός, περισσότερες απαιτήσεις παιδιών - Ίδια σε παρόν και παρελθόν= αγάπη, δέσιμο της οικογένειας <p>Προσωπικό παρελθόν</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ομοιότητες= αγάπη, ηθικές αξίες και αρχές Φιλομάθεια-μόρφωση - Διαφορές= αυταρχισμός, αυστηρότητα, καταπίεση, περιορισμός 	<p>Προσδοκίες κοινωνίας</p> <ul style="list-style-type: none"> - «Τα πάντα», δίχως να προσφέρει βοήθεια - Σωστή διαπαιδαγώγηση και ανατροφή παιδιών - Ανταπόκριση στο γονεϊκό ρόλο - Παιδιά σωστά, χρήσιμα, παραγωγικά, ηθικά <p>Προσωπικές προσδοκίες</p> <ul style="list-style-type: none"> - Καλός γονέας= ενδιαφέρεται, αποδέχεται, ανιδιοτελή αγάπη - Κακός γονέας= αδιάφορος, υπερπροστατευτικός, απορριπτικός, ιδιοτελής αγάπη 	<p>Προσωπικές αξίες</p> <ul style="list-style-type: none"> - Αγάπη - Σεβασμός - Αυτοεκτίμηση-αυτοπεποίθηση - Φιλομάθεια, μόρφωση, - Ηθικές και πνευματικές αξίες <p>Υποκειμενικές αντιλήψεις</p> <ul style="list-style-type: none"> - Συναισθήματα - Ρόλος - Καθημερινή Πρακτική

Πίνακας 4.

Πρώτη διαγραμματική απεικόνιση των δεδομένων

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

«Πίεση»

Η πρώτη διάσταση που λαμβάνει η μητρότητα εκφράζεται μέσω της κατηγορίας που ονομάσαμε «πίεση». Συνδημιουργείται και προκύπτει τόσο από τις *προσωπικές προσδοκίες* των γυναικών αναφορικά με τη μητρική τους ιδιότητα, όσο και από τις προσδοκίες που θεωρούν ότι έχει η κοινωνία από αυτές ως μητέρες.

Ως *προσδοκίες της κοινωνίας* οι γυναίκες αναφέρουν τη *σωστή διαπαιδαγώγηση και ανατροφή των παιδιών*, την *ανταπόκριση στο γονεϊκό ρόλο*, τη *δημιουργία παιδιών τα οποία είναι σωστά, χρήσιμα, καλά, υπεύθυνα και έχουν αρχές και αξίες*. Σε πρώτο επίπεδο όμως, εκφράζουν τη θέση ότι η κοινωνία περιμένει *τα πάντα* από τους γονείς δίχως μάλιστα να προσφέρει την παραμικρή βοήθεια. Εκφράζεται δηλαδή μία έντονη αντιπαράθεση μεταξύ των ευθυνών που καταλογίζει το κοινωνικό σύνολο στους γονείς για την εξέλιξη και πρόοδο των παιδιών τους, του μόχθου των γονέων για να ανταποκριθούν στις ευθύνες αυτές και τη διευκόλυνση και αρωγή που προσφέρει η κοινωνία στους γονείς για να ανταπεξέλθουν σε όλα αυτά.

Είναι πολύ σημαντικό να σημειωθεί ότι, όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις των γυναικών, τα παιδιά δεν αντιμετωπίζονται ως ανεξάρτητα άτομα, αλλά ουσιαστικά ως προεκτάσεις και παράγωγα των γονιών τους. Οπότε, υπεύθυνοι για το πως αυτά θα εξελιχθούν είναι μόνο οι γονείς ενώ η προσωπικότητα ή ο χαρακτήρας των παιδιών εξαρτάται από τα πράγματα που εκείνοι τους έχουν προσφέρει και μεταδώσει ή όχι, και συγχωνεύεται σε αυτά. Φαίνεται λοιπόν πως μέσα από την εξελικτική πορεία των παιδιών τους οι μητέρες αισθάνονται πως έχουν να λογοδοτήσουν κατά κάποιο τρόπο στην κοινωνία και ότι ουσιαστικά κρίνονται πρώτα απ' όλα για τις δικές τους ιδιότητες και ικανότητες.

Είναι σαφές ότι μία τέτοια απόδοση ευθύνης είναι πολύ ανισομερής και ότι μπορεί να δημιουργήσει σοβαρές επιπλοκές και πιέσεις στην προσωπικότητά τους και τους διάφορους ρόλους που έχουν στη ζωή. Για την ακρίβεια, θα μπορούσαμε ίσως να πούμε ότι, σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά, από τη στιγμή που οι γυναίκες αποκτούν παιδιά, στη συνέχεια είναι αρχικά και βασικά μητέρες και έπειτα οτιδήποτε άλλο. Επομένως, ο ρόλος της μητρότητας αποκτά τεράστια βαρύτητα· ειδικά όταν σε όλο αυτό το φορτίο οι γυναίκες αισθάνονται ότι έχουν μόνο υποχρεώσεις, δίχως να δικαιούνται ή να λαμβάνουν βοήθεια ούτε από το κράτος, ούτε από τους εκπαιδευτικούς, αλλά ούτε από τους συγγενείς. Τελικά, ενώ υπεύθυνοι θεωρούνται μόνον οι γονείς, η ανατροφή των

παιδιών δεν αποτελεί αποκλειστικά δικό τους έργο, γεγονός που εντοπίζουν οι γυναίκες ως ένα επιπρόσθετο εμπόδιο στο μητρικό τους ρόλο.

Δεν είναι τυχαίος άλλωστε ο τρόπος με τον οποίο εκφράζονται για τις δικές τους προσδοκίες από το ρόλο τους ως μητέρες, ο οποίος φαίνεται αρκετά αποστασιοποιημένος και μηχανιστικός. Τα χαρακτηριστικά που αναφέρουν ότι έχει ένας καλός γονέας είναι το *ενδιαφέρον*, η *αποδοχή* και η *ανιδιοτελής αγάπη* και σε αντιπαράθεση ο κακός γονέας είναι *αδιάφορος*, *υπερπροστατευτικός* ή *απορριπτικός* και *αγαπά ιδιοτελώς*. Μεταφράσαμε τα χαρακτηριστικά αυτά ως προσωπικές τους προσδοκίες που όμως παρουσιάζονται σαν χαρακτηριστικά που δεν αφορούν τις ίδιες ή που δεν εμπίπτουν στις δικές τους ιδιότητες. Μοιάζει σαν να ξέρουν ποια είναι η κοινωνικά αποδεκτή απάντηση στην ερώτηση αυτή και απλά να παραθέτουν τα όσα γνωρίζουν και όχι όσα πραγματικά πιστεύουν και τις αντιπροσωπεύουν.

Θα λέγαμε λοιπόν ότι έχουν ίσως εσωτερικεύσει ένα κοινωνικό σενάριο για τον καλό γονέα το οποίο αναπαράγουν λεκτικά. Συναισθηματικά όμως φαίνεται πως το συγκεκριμένο σενάριο τους προκαλεί έντονη πίεση και προβλήματα. Ο Vygotsky περιγράφει τα κοινωνικά σενάρια ως νοηματοδοτημένες δραστηριότητες που διαμεσολαβούνται κοινωνικά, ο Goffman θεωρεί ότι κατασκευάζονται εντός των κοινωνικών πλαισίων, ενώ ο Ratner τα ονομάζει Θεωρία της Δραστηριότητας (Clair, Thome-Williams & Su, 2005). Σύμφωνα με τον Tomkins (1995), τα σενάρια αυτά αποτελούν σημαντικές δομές στην εξέλιξη, και βασίζονται στο να αποδίδουν ένα χαρακτηριστικό ή μία στερεοτυπική αποτίμηση σε μία ευρεία κλίμακα γεγονότων, ώστε να δημιουργήσουν τις κατάλληλες στρατηγικές για να αντιμετωπίσουν επιτυχώς τα γεγονότα αυτά (Jenkins, Oatley & Stein, 1998). Αντίστοιχα λοιπόν κάνουμε εδώ την υπόθεση για την εσωτερίκευση ενός σεναρίου σχετικού με την καλή μητέρα που απορρέει από ένα σύστημα κοινωνικής αναπαραγωγής, ευθύνης και εργασίας και όχι από προσωπικές εκτιμήσεις και πιστεύω.

Βλέπουμε λοιπόν πως ο μητρικός ρόλος μπορεί να λάβει αρνητικές διαστάσεις και να γίνει αντιληπτός ως πίεση που σε πρώτο επίπεδο επιβάλλεται έξωθεν και σε ένα δεύτερο, από τις ίδιες τις γυναίκες, ως καθήκον, ευθύνη, ρόλος που δεν επιτρέπει και δε συγχωρεί λάθη και παρανοήσεις. Τα σχήματα που χρησιμοποίησαν οι γυναίκες για να αποδώσουν τις προσωπικές τους προσδοκίες είναι εξαιρετικά απόλυτα και δε θέτουν καν υπό αμφισβήτηση την ενδεχόμενη ύπαρξη ταυτόχρονων θετικών και αρνητικών χαρακτηριστικών στον ίδιο γονέα. Επιβεβαιώνουν τη διάκριση που ίσως αισθάνονται ότι επιβάλλει με τον τρόπο του το κοινωνικό κατεστημένο και επιπλέον το

αναπαράγουν. Καθίσταται επομένως απόλυτα φυσιολογική μία αντίδραση ασφυξίας στην παρούσα κατάσταση, μία αίσθηση αδιεξόδου και αβοηθησίας.

«Κοινωνική επιταγή-κατασκευή»

Η κατηγορία αυτή εκφράζει τη δεύτερη διάσταση που λαμβάνει η μητρότητα έτσι όπως γίνεται αντιληπτή από τις γυναίκες και αναδύθηκε μέσα από τις αφηγήσεις για το *πολιτισμικό παρελθόν* τους και το *προσωπικό παρελθόν* τους οι οποίες έρχονται σε ταύτιση με τις *προσωπικές αξίες* τους σχετικά με την ανατροφή των παιδιών.

Όσον αφορά το πολιτισμικό παρελθόν, τα στοιχεία προκύπτουν μέσα από τη σύγκριση της ανατροφής των παιδιών στο παρελθόν και σήμερα. Όλες οι γυναίκες εντόπισαν αλλαγές στον τρόπο ανατροφής. Οι αλλαγές αυτές εστιάζονται στον τρόπο ζωής, ως προς τις οικονομικές ανάγκες, στο ρόλο των γονέων και τη δομή της οικογένειας, στο ρόλο των παιδιών, τις υπάρχουσες αξίες και αρχές και το ρυθμό ζωής.

Πιο συγκεκριμένα, οι διαστάσεις που προέκυψαν για το παρελθόν είναι η *ανάγκη για επιβίωση* και η *ύπαρξη περισσότερων αξιών*, με την έννοια ότι στο παρελθόν οι οικονομικές παροχές έφταναν μόνον για τα προς το ζειν και ότι υπήρχαν, διατηρούνταν και εκφράζονταν περισσότερες αξίες και αρχές. Αυτά βέβαια έρχονται σε αντιπαράθεση με τις σημερινές συνθήκες όπου βλέπουμε ότι οι περισσότερες γυναίκες αναφέρουν ότι επικρατεί ο *καταναλωτισμός* και ότι εκφράζονται *περισσότερες απαιτήσεις εκ μέρους των παιδιών*. Εντοπίζεται λοιπόν μία στροφή σε διάστημα δύο μόλις γενεών δραματική ως προς τα οικονομικά δεδομένα και η οποία βέβαια με τη σειρά της επιδρά στο σύστημα αξιών και επιφέρει αλλαγές στην αντίληψη τόσο των παιδιών όσο και των γονέων ως προς τις παραχωρήσεις, τις ευθύνες και τα δικαιώματα του καθένα.

Παρά το γεγονός ότι, όπως οι ίδιες αναφέρουν, παλαιότερα υπήρχαν πάρα πολλές δυσκολίες και κακουχίες στη ζωή της οικογένειας και των ανθρώπων γενικά, εκτιμούν ότι στη σημερινή κατάσταση τα πράγματα είναι πιο δύσκολα με την κυριαρχία του καταναλωτισμού και ότι μέσω αυτού έχει επέλθει διάβρωση στις ανθρώπινες αξίες και αρχές. Φαίνεται επίσης να τους αγχώνει το γεγονός ότι οι οικονομικές απαιτήσεις είναι μεγαλύτερες, ότι υπάρχει και σήμερα οικονομική δυσχέρεια και ότι βρίσκονται σε δίλλημα ως προς τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να αναθρέψουν τα παιδιά τους.

Ουσιαστικά, αυτό που γίνεται περισσότερο εμφανές είναι ότι προφανώς δεν είναι ξεκάθαροι οι ρόλοι των γονέων και των παιδιών, ή τουλάχιστον όσο ξεκάθαροι ήταν στο παρελθόν. Παλιότερα, η οικογένεια ήταν πατριαρχική και ο λόγος του πατέρα είχε

μεγάλη σημασία στον οποίο -λάθος ή σωστός- τα παιδιά έπρεπε να υπακούσουν. Σαφώς το στοιχείο αυτό παρατίθεται στα αρνητικά της παλαιότερης διαπαιδαγώγησης. Αυτό που συμβαίνει σήμερα όμως φαίνεται επίσης μη λειτουργικό και θολό. Οι γονείς από τη μια θέλουν να προσφέρουν πολλά πράγματα στα παιδιά τους ώστε αυτά να μην δυσκολευτούν όσο δυσκολεύτηκαν εκείνοι, το αντίτιμο όμως σε αυτό είναι τα παιδιά να εκφράζουν περισσότερες απαιτήσεις στις οποίες οι γονείς δε μπορούν να ανταπεξέλθουν και τις αξιολογούν ενδεχομένως έμμεσα και ως αχαριστία.

Δημιουργείται με αυτό τον τρόπο μία κατάσταση όπου από τη μια οι μητέρες θέλουν να βάλουν τα όριά τους στα παιδιά αλλά από την άλλη, για να αποκαταστήσουν τις δικές τους ελλείψεις από τους γονείς τους, δε ξέρουν που και πότε είναι καλύτερο να θέσουν τα όρια αυτά.

Στο σημείο αυτό ειπείσρχονται οι προσωπικές τους εμπειρίες και τα βιώματα από τη δική τους ανατροφή, το δικό τους παρελθόν και όπως οι ίδιες λένε, τα πράγματα που θέλουν να αποφύγουν ή αποφεύγουν στην ανατροφή των παιδιών τους είναι ο *αυταρχισμός*, η *αυστηρότητα*, η *καταπίεση* και ο *περιορισμός*. Αντίστοιχα, τα πράγματα που επιθυμούν να μεταδώσουν στα παιδιά τους όπως τα έλαβαν και εκείνες είναι η *αγάπη*, οι *ηθικές αξίες και αρχές*, η *φιλομάθεια* και η *μόρφωση*. Το σημαντικό που βλέπουμε σε αυτά τα δεδομένα είναι ότι οι γυναίκες αυτές παρότι μιλούν για αυστηρότητα, περιορισμούς μεχρι και αυταρχισμό, παράλληλα μιλούν για αγάπη, δηλαδή αν και περιορίζονταν από τους γονείς τους με διάφορους τρόπους ένιωθαν ότι λαμβάναν αγάπη από αυτούς. Για το λόγο αυτό ίσως εντοπίζουν ότι αυτό που παραμένει το ίδιο στην ανατροφή των παιδιών τόσο στο χθες όσο και στο σήμερα είναι η *αγάπη* και το *δέσιμο της οικογένειας*. Πρόκειται προφανώς για ένα διαφορετικό δέσιμο και άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι κατά βάση εστιάζουν στις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ παρελθόντος και παρόντος και όχι στις ομοιότητες.

Βλέπουμε επίσης ότι οι προσωπικές τους αξίες για την ανατροφή των παιδιών απορρέουν από το πολιτισμικό και το προσωπικό τους παρελθόν έτσι όπως τα αντιλαμβάνονται οι ίδιες. Υπάρχει δηλαδή πλήρης συνέπεια μεταξύ τους καθώς, στις αξίες που αναφέρουν ότι θέλουν να μεταδώσουν συμπεριλαμβάνουν την *αγάπη*, το *σεβασμό*, τη *φιλομάθεια-μόρφωση*, τις *ηθικές και πνευματικές αξίες και αρχές* και την *αυτοεκτίμηση-αυτοπεποίθηση*. Από τις διαστάσεις αυτές διακρίνονται ίσως τα στοιχεία που απουσιάζουν από τα παιδιά ή από τις ικανότητες των γονέων να μεταδώσουν. Για παράδειγμα, βλέπουμε να επανέρχεται ο σεβασμός, και οι ηθικές και πνευματικές αξίες και αρχές, όταν προηγουμένως έχουν αναφέρει ότι οι αρχές στη σημερινή εποχή δεν υπάρχουν στο βαθμό που υπήρχαν παλαιότερα.

Εκφράζεται ενδεχομένως εδώ μία ανάγκη να βρεθεί η χρυσή τομή στον τρόπο με τον οποίο θα καταφέρουν οι μητέρες να μεταδώσουν στα παιδιά τους αρχές και αξίες, χωρίς παράλληλα να τα πιέσουν ή να τα περιορίσουν ιδιαίτερα. Πρακτικά φαίνεται ότι δεν το έχουν επιτύχει αυτό, καθώς τελικά έχουν βρεθεί οι ίδιες να πιέζονται πολύ από τις απαιτήσεις των παιδιών τους. Επίσης, δε γίνεται καμία αναφορά στον πατέρα και το ρόλο που έχει εκείνος σήμερα και προφανώς δεν εκφράζει την ηγετική φιγούρα της οικογένειας και το κύριο πρόσωπο ισχύς σε αυτήν. Για αυτό το στοιχείο θα γίνει λόγος εκτενέστερα παρακάτω.

Τέλος, το ότι μιλούν για φιλομάθεια και μόρφωση φαίνεται ότι απορρέει από τη σημασία των ιδιοτήτων αυτών ιδιαίτερα στο παρελθόν. Παλιότερα, ήταν αρκετά δύσκολο για κάποιον να αποκτήσει μόρφωση στην Ελλάδα κυρίως λόγω οικονομικών δυσκολιών. Επίσης, όταν κάποιος κατάφερνε να μορφωθεί όχι μόνο ήταν ευκολότερο να αποκατασταθεί επαγγελματικά σε μια εργασία με ευνοϊκότερες συνθήκες απ' ότι κάποιος ανεκπαιδευτος αλλά παράλληλα αποκτούσε μεγάλο κοινωνικό κύρος στην τοπική κοινωνία. Επομένως, για τους γονείς των μητέρων αυτών η φιλομάθεια και η μόρφωση είχαν μεγάλη σημασία, την οποία αποδέχονται και οι ίδιες οι μητέρες και ως εκ τούτου θεωρούν σημαντικό να τις μεταδώσουν και στα παιδιά τους. Φαίνεται λοιπόν πως οι κοινωνικές κατασκευές μιας εποχής μεταφέρονται από γενιά σε γενιά αγνοώντας όμως το γεγονός ότι στο μεταξύ τα πράγματα αλλάζουν με ταχύτατους ρυθμούς και ότι πιθανώς ένα στοιχείο το οποίο μία δεδομένη χρονική στιγμή μπορεί να ήταν πρακτικά πολύ σημαντικό και λειτουργικό σε μία άλλη μπορεί να μην έχει την ίδια βαρύτητα. Παραμένει όμως ως τέτοιο, φορτισμένο με τα ίδια χαρακτηριστικά, στις συνειδήσεις των ανθρώπων.

Σε συνδυασμό λοιπόν το προσωπικό παρελθόν και το πολιτισμικό παρελθόν των γυναικών αυτών διαρθρώνει τις αξίες που πρεσβεύουν και τις αντιπροσωπεύουν και οι οποίες τελικά παίρνουν τη μορφή μιας κοινωνικής επιταγής-κατασκευής, που προσπαθούν να υποστηρίξουν και στην οποία προσπαθούν να ανταπεξέλθουν μέσω του μητρικού τους ρόλου.

«Συγκρουσιακή πραγματικότητα»

Η μητρότητα γίνεται αντιληπτή και ως συγκρουσιακή πραγματικότητα μεταξύ των υποκειμενικών αντιλήψεων των γυναικών για αυτήν και της γονεϊκής τους πραγματικότητας. Οι διαστάσεις που προέκυψαν από τις υποκειμενικές τους αντιλήψεις

για τη μητρότητα είναι οι εξής: *συναισθήματα, ρόλος και καθημερινή πρακτική*. Πιο συγκεκριμένα αναφέρουν ότι αντιλαμβάνονται τη μητρότητα ως *έγνοια, άγχος, αγωνία* αλλά και ως *αγάπη και χαρά*. Επίσης, τη χαρακτηρίζουν ως *απαιτητικό, δύσκολο, σημαντικό και σοβαρό ρόλο* και στην καθημερινότητά τους την αντιλαμβάνονται ως *ευθύνη*. Παράλληλα, χρησιμοποιούν φράσεις όπως «*δώρο*», «*ολοκλήρωση*», «*το σημαντικότερο όλων- το παν*» για να πουν τι σημαίνει για αυτές.

Κατά βάση λοιπόν είδαμε να αποδίδονται θετικά χαρακτηριστικά στην έννοια, δίχως βέβαια να παραλείπονται οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, περισσότερο όμως ως αποτέλεσμα της σοβαρότητας του μητρικού ρόλου. Ωστόσο, οι αρνητικές απόψεις είδαμε να εκφράζονται πολύ εντονότερα και πιο ελεύθερα όταν μιλούσαν για τις αλλαγές που βλέπουν στην ανατροφή των παιδιών στο σήμερα σε σύγκριση με το παρελθόν. Στο πλαίσιο αυτής της τοποθέτησης δε δίστασαν να τονίσουν τις υπερβολικές απαιτήσεις των παιδιών τους και τις γενικότερες δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην ανατροφή τους, εκφράζοντας μάλιστα την προτίμηση τους σε ένα κατοχικό παρελθόν που όμως διέπεται από πολλές αρχές και αξίες συγκριτικά με το παρόν που αν και παρέχει μεγαλύτερες ανέσεις, χωλαίνει σε αξίες. Αναφέρουν επίσης πως οι ρυθμοί ζωής είναι πολύ γρήγοροι σήμερα, με αποτέλεσμα να βρίσκονται σε μια διαρκή κατάσταση άγχους να προλάβουν να φέρουν εις πέρας τις υποχρεώσεις τους στο εικοσιτετράωρο. Όταν λοιπόν δε φτάνει ο χρόνος για τις υποχρεώσεις, πως να γίνει λόγος για προσωπική ζωή και ελεύθερο χρόνο. Αποτυπώνεται θα λέγαμε η αγωνία τους να συνδυάσουν τη μητρότητα με την επαγγελματική τους ζωή και να έχουν την καλύτερη δυνατή απόδοση και στους δύο αυτούς τομείς.

Όσον αφορά τους συζύγους, δε γίνεται καμία αναφορά σε αυτούς σε καμία ερώτηση, γεγονός που μας προβληματίσε αρκετά. Φαίνεται ότι οι γυναίκες ανταπεξέρχονται κατά βάση μόνες τους στους διάφορους ρόλους που έχουν στην καθημερινότητά τους ή τουλάχιστον ότι νιώθουν ότι το κάνουν μόνες τους. Από τη μια δηλαδή μιλούν για τη μητρότητα ως «*δώρο*» ως «*ολοκλήρωση*» και από την άλλη μάλλον δυσκολεύονται πολύ σε πρακτικό επίπεδο να την αξιολογήσουν μόνον ως κάτι τόσο θετικό. Επίσης, η μητρότητα με τον τρόπο αυτό παρουσιάζεται αποσπασμένη από τη συζυγική σχέση και την πατρότητα με ότι αυτό μπορεί να συνεπάγεται τόσο σε συναισθηματικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο. Η συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα είναι παντρεμένες και εκτός από τα δημογραφικά τους χαρακτηριστικά το στοιχείο αυτό δε φαίνεται πουθενά αλλού στις αφηγήσεις τους. Ο πατέρας, σύντροφος, σύζυγος δεν εμφανίζεται με καμία από αυτές τις ιδιότητες, είναι ουσιαστικά απών. Μπορούν να γίνουν πολλές υποθέσεις σχετικά με τον λόγο για τον

οποίο συμβαίνει αυτό, η συγκεκριμένη έρευνα όμως δε μπορεί να εστιάσει σε αυτό και δε στοχεύει στην εξέταση αυτής της σχέσης. Η αναφορά στο δεδομένο αυτό γίνεται για να προβληματοποιήσει τον αναγνώστη σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι γυναίκες τη μητρική ιδιότητα και τι εμπερικλείουν ή αποκλείουν στις προσλαμβάνουσές τους. Το γιατί θα μπορούσε να γίνει αντικείμενο μελέτης για επόμενες έρευνες.

Επιλέξαμε λοιπόν να ονομάσουμε την κατηγορία αυτή συγκρουσιακή πραγματικότητα, καθώς βλέπουμε ότι η έννοια της μητρότητας είναι φορτισμένη με πολλά θετικά συναισθήματα, αλλά ίσως και με άλλα ανομολόγητα αρνητικά συναισθήματα που εκφράζονται μόνον όταν αποστασιοποιούνται από αυτόν και μιλούν για περισσότερο πρακτικά ζητήματα. Μόνο σε αυτό το «ασφαλές» πλαίσιο βλέπουμε τα διλλήματα των γυναικών σχετικά με τη μητρότητα να αναδύονται.

Σαφώς δεν τίθενται υπό αμφισβήτηση οι θετικές τους κρίσεις σχετικά με τη μητρότητα αλλά παρουσιάζουμε στο σημείο αυτό την πιο ολοκληρωμένη κατά τη γνώμη μας αντίληψη για αυτήν.

«Αντίληψη της μητρότητας»

Στην έρευνα αυτή, η αντίληψη της μητρότητας αναδύθηκε ως η βασική κατηγορία που αποτελεί τον σύνδεσμο με τις υπόλοιπες κατηγορίες και περιγράφει και επεξηγεί τις δράσεις και αλληλεπιδράσεις που συντελούν στην τελική διαμόρφωσή της αλλά και τις μορφές που παίρνει. Ουσιαστικά, η αντίληψη της μητρότητας αντανακλάται και στις τρεις υποκατηγορίες και εξαρτάται από αυτές. Για το λόγο αυτό τα δεδομένα πρέπει να ειπωθούν σε ένα συνολικό πλαίσιο, όπου δηλαδή οι σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ τους δεν είναι αμιγώς αιτιακές αλλά περισσότερο συμπληρωματικές. Στον Πίνακα 5 παρατίθεται διαγραμματική απεικόνιση της κύριας κατηγορίας, των τριών θεμελιωδών κατηγοριών με τις διαστάσεις τους και των μεταξύ τους σχέσεων.

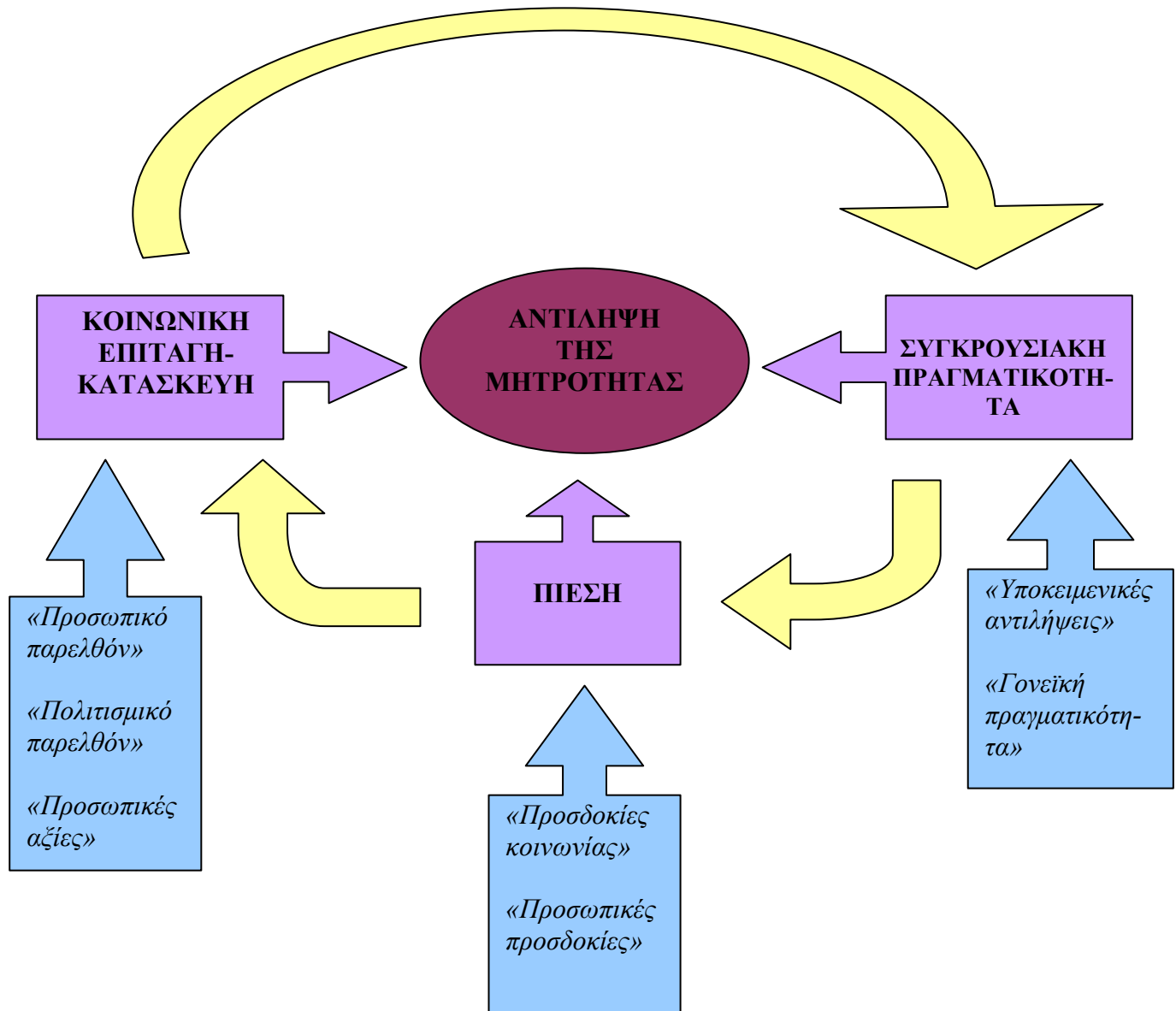
Η πίεση λοιπόν, η κοινωνική επιταγή-κατασκευή και η συγκρουσιακή πραγματικότητα, είναι οι όψεις με τις οποίες προσλαμβάνεται η μητρότητα από τις γυναίκες αυτές και ως διαστάσεις η μία δεν αντικρούει την άλλη ούτε έχει αντιθετική χροιά. Μπορούμε να πούμε ότι και οι τρεις εκφράζουν ουσιαστικά ένα κοινό έδαφος το οποίο συγκεντρώνει εξωτερικούς και εσωτερικούς παράγοντες με ενδιάμεση μεταβλητή την προσωπικότητα του κάθε ατόμου.

Από τη μία λοιπόν βλέπουμε τη συμμετοχή και επίδραση κοινωνικών παραγόντων οι οποίοι εμπερικλείουν ένα συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτισμικό κοινωνικό πλαίσιο και από την άλλη τους υποκειμενικούς παράγοντες που περιλαμβάνουν βιώματα, εμπειρίες και ατομικά χαρακτηριστικά. Ανάμεσα στα δύο υπάρχει αλληλεπίδραση και συνδιαμόρφωση καθώς το ένα προκύπτει από το άλλο αλλά και διαμορφώνει το άλλο. Θα λέγαμε λοιπόν ότι δημιουργείται μία κυκλική σχέση η οποία εξελίσσεται σταδιακά μέσω των μελλοντικών γενεών. Τα άτομα δε μπορούν να αποσπαστούν από το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζουν, δρουν και συμβιώνουν, όπως δε μπορούν να αποκοπούν από το παρελθόν που κουβαλάνε και τα προσωπικά τους βιώματα. Κάπως έτσι διαμορφώνεται το παρόν, στο οποίο όμως επενεργούν νέες δυνάμεις και επιρροές που δημιουργούν οι συνθήκες ζωής, τα νέα ερεθίσματα και οι νέοι άνθρωποι που έρχονται στον κόσμο.

Πολλές φορές οι νέες συνθήκες είναι ευνοϊκότερες σε διάφορα επίπεδα. Για να φτάσουν να εκτιμηθούν ως θετικές όμως χρειάζεται να έχει προηγηθεί η αναπλαισίωση του εδάφους και του περιβάλλοντος που θα τις δεχτεί ώστε να ευδοκιμήσουν. Άλλες φορές η νέα πραγματικότητα υπολείπεται πολλών επιθυμητών χαρακτηριστικών. Και σε αυτή την περίπτωση, έγκειται στην αναπροσαρμοστική ικανότητα των ατόμων και στη διάθεση αλλαγής τους ο τρόπος με τον οποίο θα τη διαχειριστούν ώστε να γίνει «βολική» για αυτά.

Πίνακας 5.

Η κύρια κατηγορία, οι τρεις θεμελιώδεις κατηγορίες με τις διαστάσεις τους και οι μεταξύ τους σχέσεις

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Περιορισμοί της έρευνας

Στην παρούσα έρευνα εξετάστηκαν οι τρόποι με τους οποίους το κοινωνικό πολιτισμικό και υποκειμενικό πλαίσιο και παρελθόν επιδρά στη διαμόρφωση της αντίληψης της μητρότητας του υπό διερεύνηση πληθυσμού. Πρόκειται για μία από τις πρώτες ερευνητικές προσπάθειες στην Ελλάδα, με στόχο τη διερεύνηση του θέματος της μητρότητας κάτω από αυτό το πρίσμα. Τα αποτελέσματα της έρευνας διεύρυναν την κατανόησή μας αναφορικά με τους τρόπους κατασκευής της μητρικής αντίληψης και τις μορφές που αυτή παίρνει, και μπορούν να αποτελέσουν ένα πρώτο σημείο εκκίνησης για επόμενες έρευνες.

Στους περιορισμούς της έρευνας συμπεριλαμβάνουμε το γεγονός ότι το δείγμα μας προερχόταν από ένα συγκεκριμένο πληθυσμό. Με αυτό εννοούμε ότι οι γυναίκες που έλαβαν μέρος στην έρευνα, συμμετείχαν σε μία τουλάχιστον από τις συγκεντρώσεις που διεξάγονται στο Λύκειο Ελληνίδων, στο Ρέθυμνο, στα πλαίσια ενός εκπαιδευτικού κοινοτικού προγράμματος για την προαγωγή της ελληνικής παράδοσης και του ελληνικού πολιτισμού. Αποτελεί κοινό σημείο λοιπόν σε αυτές το ενδιαφέρον τους να παρακολουθήσουν μία ή περισσότερες διαλέξεις με θέμα την οικογένεια και την οικογενειακή ζωή. Παρά το γεγονός λοιπόν ότι τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των γυναικών είναι αρκετά διαφοροποιημένα, παραμένει περιορισμός το γεγονός ότι επέλεξαν να παρευρεθούν στις συγκεντρώσεις με το συγκεκριμένο θέμα.

Επιπλέον, στον ερευνητικό σχεδιασμό αποφασίσαμε να χορηγήσουμε ανώνυμα ερωτηματολόγια στα οποία οι συμμετέχουσες απαντούσαν γραπτώς σε ανοικτού τύπου ερωτήσεις. Είναι σαφές ότι ήταν πολύ σημαντικά τα στοιχεία που λάβαμε από τις αφηγήσεις τους, αλλά όπως είναι γνωστό ο γραπτός λόγος είναι περισσότερο περιορισμένος από τον προφορικό. Στην περίπτωση δηλαδή που αντί για τα ερωτηματολόγια είχαμε τη δυνατότητα να πάρουμε συνεντεύξεις από τις συμμετέχουσες θα είχαμε πλουσιότερο υλικό προς διερεύνηση και θα μπορούσαμε να διευκρινίσουμε πολλά πράγματα, να ελέγξουμε τη συνέπεια του λόγου με τη γλώσσα του σώματος, να ζητήσουμε περισσότερες διευκρινήσεις σε ότι θέλουμε, να κερδίσουμε περισσότερο αυθόρμητες απαντήσεις κ.ο.κ.. Επομένως, αποτελεί περιορισμό η χορήγηση ανώνυμων ερωτηματολογίων έναντι της διεξαγωγής συνεντεύξεων για τη συγκεκριμένη έρευνα.

Ωστόσο, πέρα από τους περιορισμούς που έχει η συγκεκριμένη έρευνα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανέδειξε πολλά στοιχεία τα οποία μέχρι σήμερα δεν έχουν ερευνηθεί με αυτό τον τρόπο στην Ελλάδα και ως εκ τούτου τουλάχιστον κατά τη γνώμη μας, προσέφερε νέα γνώση και την πρόκληση για περαιτέρω διεύρυνσή της.

Συστάσεις για επόμενες έρευνες

Στο εξωτερικό, σε αντίθεση με την Ελλάδα, έχουν διεξαχθεί αρκετές έρευνες που εξετάζουν τις κοινωνικο-πολιτισμικές επιδράσεις και πιέσεις σε συγκεκριμένες περιοχές ως προς το μητρικό ρόλο των γυναικών και σε άμεση συνάφεια με το ιστορικό πλαίσιο (βλ. Keller et al., 2005, 2006· Kazui et al., 1997· Liamputtong et al., 2004· Raeff, 1996). Πολλές από τις έρευνες αυτές είναι διαπολιτισμικές και δίνουν τη δυνατότητα στον αναγνώστη να συγκρίνει και να εντοπίσει κοινά σημεία και διαφορές ανά κουλτούρα και χώρα. Στην Ελλάδα ωστόσο, θα λέγαμε ότι το έδαφος είναι ουσιαστικά ανεξερεύνητο στο συγκεκριμένο πεδίο επιστημονικού ενδιαφέροντος. Επομένως, είναι πολλές οι έρευνες που θα μπορούσαν να ακολουθήσουν της παρούσας και να διευρύνουν ακόμη περισσότερο τις γνώσεις μας.

Καταρχάς, θα μπορούσε να επαναληφθεί η ίδια έρευνα, αποφεύγοντας τους περιορισμούς που προαναφέρθηκαν. Δηλαδή, το δείγμα να αποτελείται από γυναίκες που δε θα σχετίζονται με κάποιο εκπαιδευτικό πρόγραμμα και αντί για να τους δοθούν ερωτηματολόγια, να πραγματοποιηθούν συνεντεύξεις για τη συλλογή των δεδομένων. Επίσης, έρευνες με τον ίδιο πειραματικό σχεδιασμό θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν σε άλλες επαρχιακές πόλεις της Ελλάδας αλλά και σε αστικά κέντρα και να αντιπαρατεθούν τα αποτελέσματά τους για ομοιότητες και διαφορές σχετικά με τις επικρατούσες αντιλήψεις για τη μητρότητα.

Αντίστοιχα, μεγάλο ενδιαφέρον θα είχε να μελετηθούν οι αντιλήψεις που έχουν για τη μητρότητα, ελληνίδες που δεν έχουν αποκτήσει παιδιά και να συγκριθούν τα στοιχεία που θα αποκομίσει μία τέτοια έρευνα με τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν εδώ. Για το σκοπό αυτό μία τέτοια έρευνα θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί στο ίδιο πλαίσιο, στην πόλη του Ρεθύμνου δηλαδή ή σε κάποια άλλη μικρή πόλη της Ελλάδας.

Επιπλέον, στην παρούσα έρευνα βρεθήκαμε αντιμέτωποι με το γεγονός ότι στις αφηγήσεις των γυναικών που ερωτήθηκαν απουσίαζαν πλήρως οποιεσδήποτε αναφορές στον σύζυγο ή σύντροφο και πατέρα των παιδιών τους. Αρκετά διαφωτιστική λοιπόν θα ήταν μία έρευνα που θα μελετούσε τις σχέσεις μητέρας και πατέρα αναφορικά με το

ρόλο και τις ευθύνες της μητρότητας και της πατρότητας. Τους τρόπους δηλαδή με τους οποίους αντιλαμβάνονται τόσο οι μεν όσο και οι δε ότι συμμετέχουν στην ανατροφή των παιδιών, τι θεωρούν ότι είναι λειτουργικό και τι θα ήθελαν να αλλάξουν κ.ο.κ.

Τέλος, η σχέση παιδιού και μητέρας αποτελεί ένα θέμα-κλειδί για τη μητρότητα και τη στάση των γυναικών προς αυτήν. Επομένως έρευνες εστιασμένες σε αυτή την κατεύθυνση θα μπορούσαν επίσης να προσφέρουν πολλά και ενδιαφέροντα ευρήματα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το θέμα που πραγματεύεται η συγκεκριμένη εργασία ήταν εξίσου δελεαστικό, εξαιρετικά ενδιαφέρον και δύσκολο. Η πρόκληση έγκειται στο γεγονός ότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί σχετικές με τη μητρότητα και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις της οικογένειας ποιοτικές έρευνες στην Ελλάδα. Οι δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε ως εκ τούτου, σχετίζονται με το εξαιρετικά περιορισμένο διαθέσιμο υλικό προς αυτή την κατεύθυνση. Μάλιστα, από την ανασκόπηση της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε σε αρκετές περιπτώσεις ότι υπάρχουν όροι για τους οποίους δεν υπάρχει ακριβής ελληνική μετάφραση (π.χ. *mothering*, *womanhood*, *mother (v.)*).

Ωστόσο, μέσα από την ανάγνωση των δεδομένων, τη διαδικασία της κωδικοποίησής τους, την επαναδιαπραγμάτευση και συζήτησή τους, καταφέραμε να πετύχουμε το στόχο μας, τη δημιουργία μιας θεμελιωμένης δόμησης θεωρίας (GT). Η όλη διαδικασία υπήρξε πάνω απ' όλα δημιουργική καθώς όπως πολύ σωστά περιγράφουν οι Strauss και Corbin (1998: 13), «Η ανάλυση είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ των ερευνητών και των δεδομένων. Πρόκειται για επιστήμη και για τέχνη ταυτόχρονα». Μέσα από την ανακάλυψη και τη δημιουργία, η οποία πολλές φορές ήταν ομολογουμένως επίπονη διαδικασία, καταλήξαμε στα τελικά συμπεράσματά μας και δομήσαμε την τελική εργασία.

Όπως είναι βέβαια γνωστό τέτοιου τύπου έρευνες δεν έχουν την «πολυτέλεια» που μπορεί να προσφέρει ως δίκτυ ασφαλείας ένα υπολογιστικό πακέτο ή οι τύποι στατιστικής. Επομένως, το υποκειμενικό στοιχείο αποκτά σημαντικό ρόλο και η ανασφάλεια για τον τρόπο ανάγνωσης των δεδομένων αυξάνεται αισθητά. Παρ' όλα αυτά, προσπαθήσαμε μέσα από τη συνεργασία και τη διαρκή ανταλλαγή απόψεων να μετριάσουμε τις τυχόν «εσφαλμένες» κρίσεις και να εστιάσουμε κατά το δυνατόν σε μια αποστασιοποιημένη και αποφορτισμένη εκτίμηση των αφηγήσεων.

Κατά τη γνώμη μας αυτό επιτεύχθηκε σε μεγάλο βαθμό και ευελπιστούμε με αφορμή την παρούσα έρευνα να ακολουθήσουν νέες στον τομέα αυτό που θα προσφέρουν νέο υλικό και νέες προκλήσεις.

Παράρτημα

Ερώτηση 1.

Τι σημαίνει για σένα να είσαι μητέρα;

Ερώτηση 2.

Τι περιμένει η κοινωνία μας από τους γονείς (οι συγγενείς, το σχολείο και η κοινωνία γενικά);

Ερώτηση 3.

Ποιες είναι οι διαφορές ανάμεσα στον καλό και στον κακό γονέα;

Ερώτηση 4.

Ακούγεται συχνά ότι το να μεγαλώνουμε παιδιά τη σημερινή εποχή δεν είναι όπως παλιά. Συμφωνείτε ή διαφωνείτε; Ποια πράγματα άλλαξαν; Ποια έμειναν τα ίδια;

Ερώτηση 5.

Τι θα κάνατε ή τι κάνετε όπως έκαναν οι γονείς σας στην ανατροφή των παιδιών σας; Τι δεν θα κάνατε;

Ερώτηση 6.

Τι θα πρέπει να μεταδίδουν οι γονείς στα παιδιά τους;

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Benjamin, J. (1988). *The Bonds of Love: Psychoanalysis, Feminism, and the Problem of Domination*. New York. Pantheon Books.

Bernard, J. (1974). *The Future of Motherhood*. New York. Dial Press.

Chodorow, N. (1978). *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley. University of California Press.

Chodorow, N., & Contratto, S. (1992). 'The fantasy of the perfect mother' στο Thorne, B. (ed.) *Rethinking the Family: Some Feminist Questions*. Boston. Northeastern University Press.

Clair, R. St., Thome-Williams, A., C., & Su, L. (2005). The role of social script theory in cognitive blending. *Intercultural Communication Studiues*, **15** (1).

Collins, P. (1994). 'Shifting the centre: Race, class and feminist theorizing about motherhood.' στο Glenn, E., N., Chang, G., & Forcey, L., R. (eds.) *Mothering: Ideology, Experience, and Agency*. New York. Routledge, pp. 45–65.

Doumanis, M. (1983). *Mothering in Greece: From Collectivism to Individualism*. London. Academic Press.

Eichler, M. (1983). *Families in Canada Today*, 2nd edn. Toronto. Sage.

Engels, F. (1967). *The origin of the Family, Private Property, and the State*. New York, International Publishers.

Firestone, S. (1970). *The Dialectic of Sex*. New York. Bantam.

Franfurt Institute for Social Research (1972). *Aspects of Sociology*. Boston, Beacon Press.

Georgas, J. (1989). Changing family values in Greece. From Collectivism to Individualism. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, **20**, (1): 80-91.

Gilman, C., P. (1966). *Women and Economics*. New York. Harper & Row.

Ginsberg, F. (1989). *Contested Lies: The Abortion Debate in an American Community*. Berkeley. University of California Press.

Glaser, B., G. & Strauss, A., L. (1967). *The discovery of Grounded Theory*. Chicago. Aldine.

Glenn, E., N., Chang, G., Forcey, L., R. (eds.) (1994). *Mothering: Ideology, Experience, and Agency*. New York. Routledge.

Hays, S. (1996). *The Cultural Contradictions of Motherhood*. New Haven and London. Yale University Press.

Kazui, M. (1997). The influence of cultural expectations on mother-child relationships in Japan. *Journal of Applied Developmental Psychology*, **18**: 485-496.

Keller, H., Borke, J., Yovsi, R., Lohaus, A. & Henning, J. (2005). Cultural orientations and historical changes as predictors of parenting behavior. *International Journal of Behavioral Development*, **29**: 229-237.

Keller, H., Lamm, B., Abels, M., Yovsi, R., Borke, J., Jensen, H., Papaligoura, Z., Holub, C., Lo, W., Tomiyama, A. J., Su, Y., Wang, Y., & Chaudhary N. (2006). Cultural Models, Socialization Goals, and Parenting Ethnotheories: A Multicultural Analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, **37**, 155-172.

Knowles, P. J. & Cole, E. (1990). *Woman-defined motherhood*. New York, Binghamton. Harrington Park Press.

Letherby, G. (1994). 'Mother or not, mother or what? Problems of definition and identity', *Women's Studies International Forum*, **17** (5): 525-532.

- Levi-Strauss, C. (1956). "The Family", pp.261-285 στο Shapiro, H. (ed.), *Man, Culture, and Society*. London, Oxford University Press.
- Liamputtong, P., Yimyam, S., Parisunyakul, S., Baosung, C., & Sansiriphun, N. (2004). When I become a mother! Discourses of motherhood among Thai women in Thailand. *Women's Studies International Forum*, **27**: 589-601.
- Lopata, H. (1971). *Occupation Housewife*. New York. Oxford University Press.
- Mc Mahon, M. (2001). Motherhood: Social and Cultural Aspects. Στο Smelser, N. J. & Baltes P. B. (Eds.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (σ.10089-10093). London: Pergamon.
- Mason, J. (2003). *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*. Επιμ. Κυριαζή, Ν. Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα.
- Mitchell, W. & Green, E. (2002). 'I don't know what I'd do without our Mam' motherhood, identity and support networks. *The Sociological Review*, **50** (1): 1-22. Blackwell Publishing.
- Oakley, A. (1979). *Becoming a Mother*. Oxford. Martin Robertson.
- Ochiai, E. (1994). *21seiki Kazoku he [For families in the 21 century]*. Tokyo. Yuhikaku.
- Paxson, H. (2004). *Making Modern Mothers: Ethics and Family Planning in Urban Greece*. Berkeley. University of California Press.
- Phoenix, A., (1991b). 'Mothers under twenty: Outsider and insider Views', στο Phoenix, A., Woollett, A. and Lloyd, E. (eds.) *Motherhood, Meanings, Practices and Ideologies*, London: Sage: 86-102.
- Phoenix, A., Woollett, A. & Lloyd, E. (1991). *Motherhood: Meanings, Practices and Ideologies*. London. Sage.

- Polatnick, M. (1973). "Why Men Don't Rear Children: A Power Analysis", *Berkeley Journal of Sociology*, **18**: 45-86.
- Raeff, C. (1996) A cultural analysis of maternal self-conceptions. *Journal of Applied Developmental Psychology*, **17**: 271-306.
- Ribbens, J. (1994). *Mothers and their Children – A Feminist Sociology of Childrearing*, London. Sage.
- Rich, A. (1976). *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. New York. Norton.
- Ruddick, S. (1989). *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. Boston. Beacon.
- Silva, E. (1996). 'Introduction', στο Silva, E. (ed.) *Good Enough Mothering? Feminist Perspective on Lone Motherhood*, London. Routledge: 1–9.
- Silva, E., B. (1996) *Good Enough Mothering? Feminist Perspective on Lone Motherhood*. London. Routledge.
- Smart, C. (1996). 'Deconstructing motherhood', στο Silva, E. (ed.) *Good Enough Mothering? Feminist Perspectives on Lone Motherhood*. London. Routledge: 37–57.
- Solinger, R. (1992) *Wake up Little Susie: Single Pregnancy and Race before Roe v. Wade*. New York. Routledge.
- Stacey, J. (1990). *Brave New Families: Stories of Domestic Upheaval in Late Twentieth Century America*. New York. Basic Books.
- Stamiris, E. (1986). The Women's Movement in Greece, *New Left Review*, **158**: 98-112.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1998). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory – Second Edition*. Thousand Oaks, CA. Sage.

Tomkins, S., S. (1995). 'Script Theory: Differential Magnification of Affects.' στο Jenkins, J.M., Oatley, K., Stein, N.,L. (1998). *Human Emotions: A Reader*. London. Blackwell Publishers.

Woodward, K. (1997). 'Motherhood: identities, meanings and myths', στο Woodward, K. (ed.), *Identity and Difference, Culture, Media and Identities*. London. Sage: 240–282.

Woollett, A. & Lloyd, E. (eds.) *Motherhood, Meanings, Practices and Ideologies*. London. Sage: 86–102.

Zelizer, V. (1985). *Pricing the Priceless Child*. New York. Basic Books.

Αλεξιάκης, Ε. (1980). *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*. Αθήνα. Τροχαλία.

Καλατζή-Αζίζι, Α. & Παρίτσης, Ν. (1990). *Οικογένεια, Ψυχοκοινωνικές- Ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα.

Κατάκη, Χ. (1990). «Η σύγχρονη οικογένεια στα πρόθυρα της μεταβιομηχανικής εποχής-μορφογενετικές αναθεωρήσεις και ανακατατάξεις», στο Καλατζή-Αζίζι, Α. & Παρίτσης, Ν. (1990). *Οικογένεια, Ψυχοκοινωνικές- Ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις*. Αθήνα. Ελληνικά Γράμματα.

Μασκινό, Μ., Τ. (2000). *Υπάρχουν καλές μητέρες;* Μεταφ. Φρέρη Ε. Αθήνα.

Μπουκουμάνης

Μηλίγκου - Μαρκαντώνη, Μ. «Η θέση της γυναίκας ως συζύγου και κόρης στην ελληνική παραδοσιακή οικογένεια μέχρι το 1940», στο Ι. Μαρκαντώνη - Β.

Ρήγα.(1991). *Οικογένεια, Μητρότητα, Αναδοχή*, σ 277-308. Αθήνα. Μαυρομμάτη.

Μαρκαντώνης, Ι. , Ρήγα, Β. (1991). *Οικογένεια-μητρότητα-αναδοχή: Διεπιστημονική προσέγγιση*. Αθήνα. Μαυρομμάτη.

Μερακλής, Μ., Γ. (1984). *Ελληνική Λαογραφία. Τομ. Α': Κοινωνική συγκρότηση*. Αθήνα. Οδυσσέας.

Μερακλής, Μ., Γ. (1986). *Ελληνική Λαογραφία. Τομ. Β' : Ήθη και Έθιμα*. Αθήνα. Οδυσσέας.

Χφ.= Χειρόγραφες συλλογές πρωτογενούς ύλης του Σπουδαστηρίου Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.